

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening
Groothedde, M.

Citation

Groothedde, M. (2013, February 14). *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. *Zutphense Archeologische Publicaties*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20532>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20532>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

13 Wie bouwde de Zutphense aula, en waarom?

13.1 Verkenning van de kandidaten

We komen uit bij de kernvraag van dit onderzoek. Wie bouwde de Zutphense aula en waarom? Uit het voorgaande blijkt dat de Zutphense aula nog altijd een enigma is in het Nederlandse en Duitse paltsen- en burchtenlandschap. Zouden er oorkondelijke bewijzen zijn van koningsbezoeken te Zutphen, dan was de kwestie snel opgelost. Het ontbreken van overgeleverde koningsbezoeken hoeft niet te betekenen dat er geen sprake kan zijn geweest van koninklijke aanwezigheid. Er zijn meer koninklijke paltsen die het zonder of met hooguit één vermelding moeten doen. Daar komt bij dat, als de Zutphense palts een koningspalts is geweest, deze als zodanig slechts zeer kort heeft gefunctioneerd. Vanaf het einde van de 11e eeuw is er van een koninklijke residentie zeker geen sprake meer. Een derde argument om het ontbreken van koningsbezoeken niet als een onoverbrugbaar probleem te beschouwen, is het feit dat het merendeel van de koningsbezoeken is opgetekend bij een langduriger verblijf in een palts, bijvoorbeeld tijdens hofdagen, belangrijke religieuze feestdagen als Kerstmis, Pasen en Pinksteren en een overwintering. De koninklijke oorkondenstroom kwam dan op gang wanneer de koning langer dan één of enkele dagen op de plaats van bestemming was. De paltsen die hij op doorreis aandeed en waar hij hooguit enkele dagen verbleef, blijven in de bronnen veelal buiten beeld. Zutphen was misschien eerder een tussenstation dan een plaats van eindbestemming. De locatie lag op de route van Maagdenburg en Paderborn naar Utrecht, een reis die de Salische keizers dikwijls hebben ondernomen.

In zijn afmetingen en allure laat het Zutphense gebouw zich vooral, tot op heden zelfs alleen, vergelijken met vorstelijke paltsen van de koning zelf of met koninklijke verblijven in bisschoppelijke centra. De bisschoppelijke aula's hebben wel de omvang van de Zutphense aula maar vooral het opvallende element van het uitgebouwde portaal, dat de koninklijke aula's kenmerkt, ontbreekt. Maar er zijn maar weinig bisschoppelijke aula's uit de 11^e eeuw bekend en ze zijn, voor zover na te gaan, allen slechts gedeeltelijk uit archeologisch onderzoek bekend.

Het vorstelijke karakter van de Zutphense aula kan echter gebaseerd zijn op een vertekend beeld. We zagen reeds dat van zaalgebouwen in 11^e-eeuwse adellijke residenties in de 11^e eeuw relatief weinig bekend is. Slechts in het *castrum* (de burcht) van Ename is een grote stenen aula aanwezig geweest die veel weg heeft van een paltsaula. De bouwheer, Herman van Ename, was volgens Jongbloed de stamvader van de Zutphense graven. Was de Zutphense aula een voortzetting van de familietraditie om in de hoofdresidentie een zaal van buitengewone omvang te bezitten? Godfried van Verdun en zijn zoon Herman van Ename waren als markgraven protégés van de Ottoonse vorsten en zij hadden redenen om hun positie en hun relatie tot de Ottoonse vorsten op vorstelijke wijze uit te drukken, ook tegenover Vlaanderen op de overliggende Scheldeoever. De grote zaal uit de eerste decennia van de 11e eeuw te Ename was onderdeel van een burcht met een forse donjon als defensieve blikvanger. Ename lijkt daarmee primair op een adellijke burcht en minder op een palts. Donjons kwamen op paltscomplexen vooral vanaf de 12^e eeuw in zwang. De combinatie van donjons

en vorstelijke zalen komt overigens in West-Francië al veel vroeger voor en kan daarmee de lay-out van Ename, in het Oost-Frankische markgraafschap aan de grens, beïnvloed hebben.

Vanuit de geschreven bronnen is veel te zeggen voor een adellijk, niet-koninklijk persoon als opdrachtgever van het tufstenen gebouw in Zutphen. Er is een continue lijn van hoogadellijke families aan te wijzen die met zekerheid (de graven van Hamaland en de graven van Zutphen), waarschijnlijk (Otto van Hammerstein) of mogelijk (de hertogen van Lotharingen uit het huis van Verdun, de Ezzonen) de Zutphense burcht in bezit hebben gehad. Als een van deze adellijke families verantwoordelijk is geweest voor de bouw van de tufstenen aula, dan is er sprake van een unieke positie van het Zutphense complex in het Nederlandse en Duitse paltsenlandschap. Vóór de bouw van de palts Dankwarderode door de Welfische hertog Hendrik de Leeuw en de *palas* van de burg Wartburg rond 1160/70 is geen paltsachtig complex bekend van een adellijke opdrachtgever met de allure van een koninklijke palts als die te Zutphen. Ondenkbaar is het echter niet. Dankwarderode was een krachtige architectonische uiting van een troonpretendent. Ook enige geslachten die de Zutphense burcht mogelijk, waarschijnlijk of zeker bezaten, hebben in de positie van troonpretendent verkeerd. De Ezzoon Liudolf was als volle neef van keizer Otto III na diens kinderloos overlijden in 1002 in beeld als opvolger. Hij was toen nog een peuter en werd gepasseerd ten faveure van Hendrik II. Zijn vader Ezzo werd als hertog van Lotharingen de tweede man van het rijk. Na het overlijden van Hendrik II waren Liudolfs aanspraken in 1024 nog even reëel, maar hij werd met een list op een zijspoor gezet door de Saliër Koenraad II. In Jongbloeds genealogische reconstructie zou Liudolf via zijn vrouw Mathilde van Hammerstein aan Zutphen zijn gekomen. Zou Liudolf met de Zutphense paltsaula rond 1024 of daarna zijn koninklijke aanspraken hebben willen tonen? De vermelding van 'graaf Otto van Zutphen' - van Hammerstein uit 1031 zit dan wel in de weg. Hij was Liudolfs schoonvader en zou, volgens Jongbloed, de Zutphense burcht via zijn vrouw Ermgard uit de Hamalandse boedel hebben verkregen. Ook Otto van Hammerstein was een machtig man met veel grondbezit en graafschappen in Midden-Duitsland. Hij was een van de geduchtste tegenstanders van keizer Hendrik II en was zeker in de positie om zich als troonpretendent op te werpen, al zijn de bronnen daar niet expliciet over. Nadat hij door de nieuwe koning Koenraad II weer in de gratie kwam en zijn functies en bezittingen herkreeg, zal Otto na 1025 zijn eventuele aspiraties vast hebben laten varen. Zijn schoonzoon Liudolf verkeerde echter in een andere positie. Hij was juist door Koenraad II bedrogen en zal zijn troonpretenties zeker niet zijn vergeten. Liudolfs zoon, die ook Koenraad heette en hertog van Beieren was, had zicht op de troon vanwege het voorgenomen huwelijk met de dochter van keizer Hendrik III. Toen Hendrik echter in 1050 een zoon kreeg (de latere Hendrik IV), werd het huwelijk afgeblazen. De daaropvolgende opstand van Koenraad van Beieren tegen de keizer eindigde in 1055 met de dood van Koenraad door de gifbeker. Wat dat betreft hebben de Ezzonen een frustrerende geschiedenis gekend in de schaduw van de koninklijke macht. Via Koenraads zus Adelheid van Zutphen kwamen de troonpretenties ook het Zutphense huis binnen.⁶²⁷

⁶²⁷ Jongbloed 2006, 105-107.

Gozelo I en zijn zoon Godfried ‘met de Baard’, de Lotharingse hertogen uit het huis van Verdun, oefenden in 1023 tot 1046 de macht uit in onder meer de graafschappen Teisterbant, Betuwe, Veluwe, Drenthe en noordelijk Hamaland (i.e. het graafschap ‘Zutphen’). Onduidelijk is of zij enige tijd, bijvoorbeeld na het overlijden van Otto van Hammerstein in 1034, over de burcht Zutphen hebben beschikt. Ondenkbaar is dat niet. De adelsopstand die Godfried ‘met de Baard’ tegen keizer Hendrik III leidde, bracht hem zeker in de positie van troonpretendent. Maar al in 1046 werd hij door Hendrik III uit zijn ambten ontzet en in 1048 definitief verslagen. Zou Godfried een paltsaula te Zutphen hebben laten bouwen die opzettelijk leek op de net gebouwde paltsaula van Goslar? Hij verwoestte in 1047 wel de oude koningspalts van Nijmegen als symbool van de koninklijke macht.

Jongbloed laat Godfried ook de houten hof te Zutphen in 1047 verwoesten.⁶²⁸ Daarvoor is geen enkele historische en archeologische grond. De laatste fase van de tweeschepige houten zaal is niet door brand verwoest maar gewoon gesloopt. De verzonnen gebeurtenis komt voort uit de wens om de ‘afvallige neef’ Godschalk te straffen. Godschalk zou na de uitschakeling van ‘De Baard’ de tufstenen aula te Zutphen hebben gebouwd. Tot slot leverde Jongbloed nog een laatste adellijke kandidaat: Otto II van Zutphen, bijgenaamd ‘De Rijke’. Otto van Zutphen was betrokken bij de adelsopstand tegen keizer Hendrik IV in 1073/74. Als ‘laatste Ottoon’ via de Ezzonenlijn van zijn moeder Adelheid zou Otto van Zutphen na de eventuele val van het Salische huis een belangrijke troonkandidaat zijn geweest.⁶²⁹ Het liep anders, maar zou Otto desondanks in staat zijn geweest in die korte tijd een tufstenen gebouw (en dan weer à la Goslar) te laten bouwen?

Opvallend is dat de momenten van troonaanspraken van alle kandidaten, behalve wellicht van Liudolf, van zeer korte duur waren, hooguit enkele jaren. Dat lijkt te kort om de bouw van een paltscomplex te plannen en organiseren. Men zou verwachten dat de bouw van een dergelijk groot gebouw pas ondernomen wordt wanneer de macht van de opdrachtgever stabiel is. De aanvoer van bouwmaterialen impliceert een goede organisatie over grote afstanden in het rijk gedurende een langere tijd, waar geen tegenstander op dat moment roet in het eten gooit. Bovendien zijn de bouwmaterialen (tufsteen, leisteen, trachiet, bazalt, kalksteen) afkomstig uit groeves in de Eifel die werden geëxploiteerd via de koninklijke stapelplaats Andernach. Voor een rebellerende troonpretendent is het welhaast onmogelijk om over de bouwmaterialen te beschikken.⁶³⁰ Dat kan voor de Lotharingse hertogen in de rustige tijden voor hun rebellie het geval geweest zijn. De groeves lagen immers in hun hertogelijke ambtsgebied. In dat geval zou de Zutphense aula als Lotharingse hertogenpalts moeten worden betiteld, zoals er ook een in Maastricht wordt vermoed.

Er is nog een zwak punt in de identificatie van een hoogadellijk geslacht als opdrachtgever van de paltsaula. Waarom een palts gebouwd in Zutphen? Behalve in het geval van de graven van Zutphen was het *oppidum Zutphen* van geen van

⁶²⁸ Jongbloed 2010, 65.

⁶²⁹ Jongbloed 2006, 107.

⁶³⁰ Groothedde 2006a, 137-138. In de loop van de 12^e eeuw komt Andernach, en daarmee de controle over de stapel, in handen van de aartsbisschop van Keulen.

de adellijke geslachten de stamburcht. Het ligt meer voor de hand dat Otto van Hammerstein een palts op zijn stamburcht aan de Rijn zou bouwen. De Ezzoon Liudolf kreeg de burcht via zijn vrouw, maar had in het Rijnland zijn machtsbasis. De Lotharingse hertogen hadden hun machtcentra ook in zuidelijker gelegen gebieden zoals rondom Verdun en Maastricht. Met de bouw van een palts-complex zou de opdrachtgever op zijn minst de bedoeling hebben gehad hier een belangrijke residentie te vestigen, waarmee de familie geassocieerd werd. Afgezien van de vermelding van Otto van Hammerstein als graaf van Zutphen in 1031 blijkt dat uit niets in de schriftelijke bronnen. Pas met het optreden van de heren/graven van Zutphen na 1050 kan men spreken van een adellijk geslacht dat zich sterk indentificeert met de burcht Zutphen.

Er zijn echter momenten van koninklijke interventies aan te wijzen waarop de vorst direct over de Zutphense burcht beschikt zou kunnen hebben. In de eerste plaats was dat kort na 1020, toen de goederen van Otto van Hammerstein en zijn vrouw Ermgard door keizer Hendrik II verbeurd werden verklaard, en kort voor 1046 toen keizer Hendrik III het 'Zutphense' graafschap in Hamaland na de ambtsontzetting van Godfried 'met de Baard' schonk aan bisschop Bernold van Utrecht. Dat het *oppidum* Zutphen zelf op dat moment ook in handen van de koning was, wordt uit de bronnen niet duidelijk, maar het is goed denkbaar dat de keizer de problemen rond Otto van Hammerstein niet was vergeten en tijdens het conflict met Godfried ook de burcht in dat graafschap confisqueerde. Bisschop Bernold kreeg in dat geval graafschap én burcht in handen.

13.1: Koningin Kunigunde treurt aan het sterfbed van keizer Hendrik II in 1024. Reliëfdetail van het graf van Hendrik II en Kunigunde in de Dom van Bamberg.

13.2: Grafdeksel van het hart van keizer Hendrik III in de Ulrichskapel in de palts te Goslar.

Daarmee komen we bij de derde groep van mogelijke bouwheren: de bisschoppen. Naast Bernold was mogelijk ook zijn voorganger Adelbold korte tijd in bezit van de burcht uit de geconfisqueerde boedel van Otto van Hammerstein. We zagen reeds dat Adelbold mogelijk het kapittel in Zutphen heeft gesticht. Na diens verzoening met de nieuwe vorst Koenraad II kreeg Otto rond 1025 zijn bezittingen weer terug. Ook voor de koningen en bisschoppen geldt echter dat zij waarschijnlijk slechts kort in bezit van de burcht zijn geweest. Als het vooruitzicht anders was (namelijk een langdurig bezit van Zutphen), zoals bij Adelbold, kan een bouwonderneming van een koninklijke palts op de locatie van een geconfisqueerde adellijke burcht goed tot de mogelijkheden hebben behoord. Het past ook bij de bouwlustige Adelbold, die op dat moment in Utrecht de nieuwe Dom realiseerde en daar zowel een bisschoppelijk als een koninklijke aula aan toevoegde. Adelbolds invloed op Zutphen was van korte duur maar toen had hij de palts mogelijk in de enkele jaren, waarin hij over Zutphen beschikte, kunnen voltooiën. Een parallele ontwikkeling zien we in Paderborn, waar bisschop Meinwerk een vergelijkbare bouwcampagne inclusief een koningspalts ondernam. De bouw van de nieuwe Dom aldaar nam zes jaar in beslag (1009-1015). Ook de Utrechtse Dom van Adelbold moet in een dergelijk tijdsbestek zijn verrezen (inwijding 1023).⁶³¹ De aula's zullen na de voltooiing van de Dom gebouwd zijn.

Ook bisschop Bernold kan na 1046 in een vergelijkbare positie hebben verkeerd. Als nieuwe landsheer van noordelijk Hamaland ontleende ook hij zijn wereldlijke macht aan de koning/keizer. Zijn celebratie van het keizerschap in de vorm van het kerkenkruis te Utrecht (en de bouw van de grote Sint-Lebuiuskerk te Deventer) is welbekend. Ook hier is de vergelijkbare situatie van toepassing dat bisschop Bernold mogelijk een geconfisqueerde adellijke burcht in bezit kreeg waarin hij voor zijn vorst een palts bouwde. Beide bisschoppen Adelbold en Bernold genoten bescherming van de koning, staan bekend als actieve bouwers en konden beschikken over de bouwmaterialen en transportroutes. Dat kort na 1046 (*falsum* 1059*) Godschalk als burchtheer van het *oppidum* Zutphen optrad, hoeft daarmee niet in conflict te zijn. De 'Utrechtse' prefect Godschalk werd voorgedragen over de goederen van het Zutphense kapittel.

Een laatste constatering 'uit het veld' wil ik nog in deze kwestie aan de orde brengen. De tufstenen aula kent een opvallende heroriëntering van 12 graden ten opzichte van de oudere gebouwen en de algemene lay-out van de ringwalburg. Behalve een oriëntatie op de IJsseloevers, 'hoog' op de steilkant van het rivierduin, lijkt deze ligging ook te willen afrekenen met het Hamalandse verleden van de oudere gebouwen die hier vanaf de 9^e eeuw stonden. Dat zou kunnen wijzen op een nieuwe politieke verhouding, een nieuwe burchtheer die zich klaarblijkelijk niet beriep op de oude Hamalandse banden maar daar afstand van nam. De bouwmaterialen en de architectuur wijzen ook op een trendbreuk. Dat is een belangrijke constatering die meeweegt in de identificatie van de opdrachtgever.

Tot slot is de Zutphense aula rond 1200 vermoedelijk ingrijpend verbouwd. De opdrachtgever daarvan kan niemand anders dan de Gelderse graaf Otto I

⁶³¹ Hundertmark 2012.

geweest zijn. De graaf moet met deze verbouwing het aangezicht, de architectuur, van de palts bewust hebben willen beïnvloeden. Daarop wijzen de diverse basementen uit de periode rond 1200. Deze verbouwing zou een reactie kunnen zijn op de gespannen verhoudingen na de dood van Barbarossa (1191) en Hendrik VI (1198). De aartsbisschop van Keulen, de hertog van Brabant en de bisschop van Utrecht steunden de kandidatuur voor het koningschap van de Welf Otto IV (1198-1218), terwijl de Gelders-Zutphense graaf Otto zich een trouw aanhanger van de Staufische Philips van Schwaben (1198-1208) betoonde.⁶³² Kort daarvoor, in 1188, had Barbarossa een conflict over de Veluwe tussen Gelre en Utrecht in het voordeel van Gelre beslist en graaf Otto diende onder Barbarossa tijdens de kruistocht in het Heilige Land. De Staufenkoning Philips was bovendien degene die de Zutphense burgers in 1206 tolvrijheid gaf bij Kaiserswerth. Zowel de Staufische paltsaula van Kaiserswerth, Wimpfen als de palts van Goslar in zijn Staufische gedaante zouden model gestaan kunnen hebben voor de Zutphense verbouwing en daarmee een steunbetuiging zijn geweest aan de Staufische partij.

13.3: Plattegrond van de palts op de burchtheuvel van Wimpfen.

13.4: De laat-12^e-eeuwse vensterarcaden in de paltsaula van Wimpfen aan de veldzijde van de burchtheuvel.

In de tweede helft van de 12^e eeuw bouwde de rijksaristocratie in toenemende mate paltsachtige residenties met grote vorstelijke aula's (onder meer in Sulzbach, Kleef, Wartburg, Braunschweig, Vianden). De Gelderse graven als opkomende territoriale vorsten konden, na de toe-eigening van de Zutphen-

⁶³² Bastemeijer & Groothedde 1999, 54-56.

se burcht, beschikken over een bestaande oude palts maar gaven er een nieuw gezicht aan. Dat zal niet in de laatste plaats gebeurd zijn om herkenbare elementen van de oude landheren (bisschop en koning) te verdoezelen. De opkomst van de nieuwe territoriale vorsten uitte zich niet alleen in vorstelijke residenties, maar ook in eigen muntslag, het stichten van eigenkerken en het houden van een eigen kanselarij. De Gelderse graven hebben te Zutphen zich deze rechten vooral door usurpatie toegeëigend. Voor het eerst gaan de graven van Gelre hun oorkonden bezeugen.⁶³³

13.5: Ridderzegel van graaf Hendrik I van Gelre en Zutphen.

13.2 De koning en de bisschop te Deventer

13.2.1 Koningsgoed in Deventer, een archeologische en historische verkenning

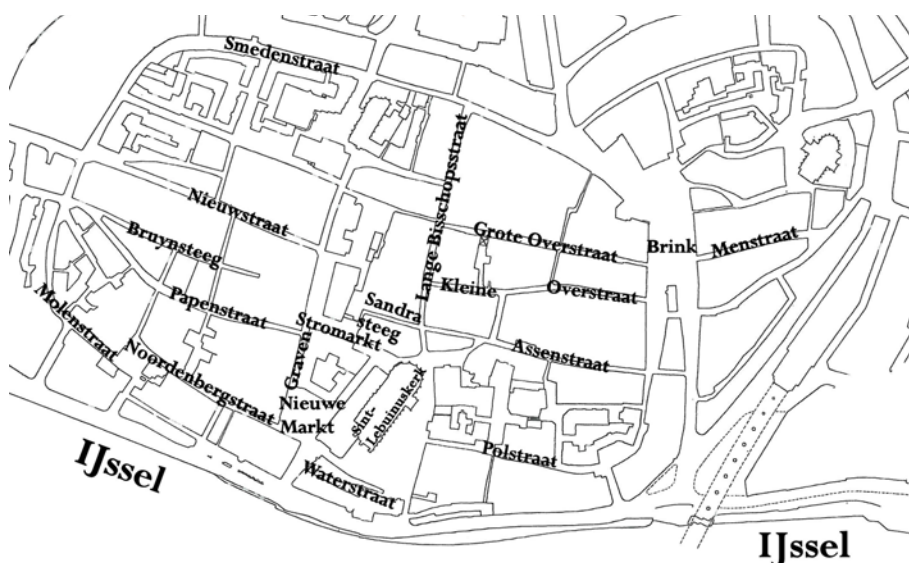
Een interessante zoekrichting naar de verklaring van de bouw van een paltscomplex te Zutphen ligt 16 kilometer noordelijk van Zutphen: Deventer. Daar zijn in de periode voorafgaand aan de bouw van de tufstenen aula te Zutphen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een koningshof. Zou de Zutphense residentie de opvolger kunnen zijn geweest van een al oudere residentie te Deventer? De aanwezigheid van een koningshof te Deventer is aan te nemen op grond van de historische bronnen die duidelijk maken dat de laat-Karolingische en Ottoonse vorsten te Deventer omvangrijke bezittingen hadden en dat de meeste kooplieden van Deventer onder koninklijke bescherming stonden. Ook de bisschop van Utrecht had bezittingen te Deventer en een groep handelaren aldaar was verbonden met de Utrechtse kerk. De relatie tussen de koning en de bisschop te Deventer komt duidelijk tot uitdrukking in een oorkonde uit 896.⁶³⁴ Hierin bevestigde koning Zwentibold aan de bisschop het bezit van een tiende deel van het koninklijk domein Deventer, waarbij de bisschop apart liet vermelden dat de rechten van de koopmannen (van Sint Maarten) dezelfde zouden zijn als de rechten die zij eertijds in Dorestad genoten.

Er is één koningsbezoek uit die tijd te Deventer overgeleverd, namelijk begin juli 956. Te Deventer vaardigde koning Otto I een oorkonde uit.⁶³⁵ Hierin wordt de schenking van in en om Deventer gelegen goederen van zijn tante Oda, vrouw van koning Zwentibold, aan het Mauritiusklooster te Maagdenburg bevestigd. Een eerdere poging daartoe (in 952) was door een dochter van Oda bestreden. Vanuit Deventer vertrok Otto I in de loop van die maand naar Nijmegen, waarbij hij onderweg mogelijk bij de Hamalandse graaf te Zutphen verbleven kan hebben. Er was in Deventer dus een omvangrijk koninklijk domein, maar van een palts is in de bronnen geen sprake.

⁶³³ Van Schilfgaarde 1967, 1-13, 83-86 en afb. 1, 2, 5, 6.

⁶³⁴ Muller, Bouwman, Heeringa & Ketner 1920-1959. Oorkondeboek Sticht Utrecht (OSU) nr. 88.

⁶³⁵ OSU nr. 121.

13.6: Plattegrond van de binnenstad van Deventer met de in de tekst genoemde straatnamen.

De omwalling van de totale nederzetting Deventer kort na de Vikingaanval van 882 maakte van Deventer vanaf het einde van de 9^e eeuw een duidelijk afgebaand domein waarbinnen zich verschillende bevolkingsgroepen bevonden die zich in functie status en sociale afhankelijkheid lieten onderscheiden. In de eerste plaats woonden er, voor zover bekend, geen vrije onafhankelijke handelaren binnen de omwalling. Het bewoningsareaal binnen de omwalling was in de eerste plaats een koninklijk domein waarbinnen tevens goederen van de Utrechtse kerk lagen. De abdijen van Sint Bertijns (zeven hoeven in 887) en Prüm (drie ‘haistaldi’ in 893)⁶³⁶ bezaten uit koningsgoed afkomstige bezittingen in Deventer.⁶³⁷ Mogelijk kort na de omwalling van Deventer heeft koning Zwentibold aan zijn vrouw Oda een (belangrijk) deel van het koninklijke Deventer geschonken, bestaande uit 30 *casae* (huizen) in de *urbs* (stad), een *curtis dominicatus* (een hoofdhof of domeinhof), 32 *curtiles* (kleine hoven of erven) en een *mansus* (hoeve) in de *civitas*. Dit enorme goederenbezit werd na haar dood door haar neef Otto I, tussen 952 en 960 geschonken aan het Mauritiusklooster.⁶³⁸ Behalve in een fraai spookverhaal van Thietmar van Merseburg⁶³⁹ vernemen we daarna niets meer van dit Maagdenburger bezit in Deventer. Mogelijk vielen de bezittingen van dit rijksklooster later terug in handen van de koning. Tot de koninklijke elementen in de stad mogen in de latere 10^e eeuw zeker de aanwezigheid van een *monetarius* (koninklijke muntmeester), een IJsselveer en een riviertoel gerekend worden. Munten op naam van de koningen Otto II, Otto III, Hendrik II en Koenraad II zijn te Deventer geslagen. De Utrechtse bisschop bezat, behalve het kapittelklooster, een deel van de stad: *in terris sancti Martini* waarin in elk geval de voormalige Dorestadse kooplieden van Sint Maarten woonden. Zij

636 Dit zijn erven van vrije ‘kleine’ boeren die herendiensten verrichtten, vergelijkbaar met de *milites agrarii*.

637 OSU nrs. 81 en 86.

638 OSU nrs. 119, 121 en 122; Van Vliet 1996. 15.

639 Thietmar van Merseburg. *Chronicon* (op speciaal verzoek van Bert): In de door bisschop Balderik herbouwde kerk zouden regelmatig missen worden gevierd door de doden in en om de kerk, die daarbij grutende geluiden maakten. Het spookte er zo erg dat de priester van de kerk tenslotte tot as verteerd voor het altaar werd gevonden. Dergelijke spookmissen zouden ook in de kerken van Waldsleben, Rodmersleben en Maagdenburg worden gevierd. O.a. Ter Kuile & Koch 1964, 24.

worden aangeduid als de *homines ecclesie*.⁶⁴⁰

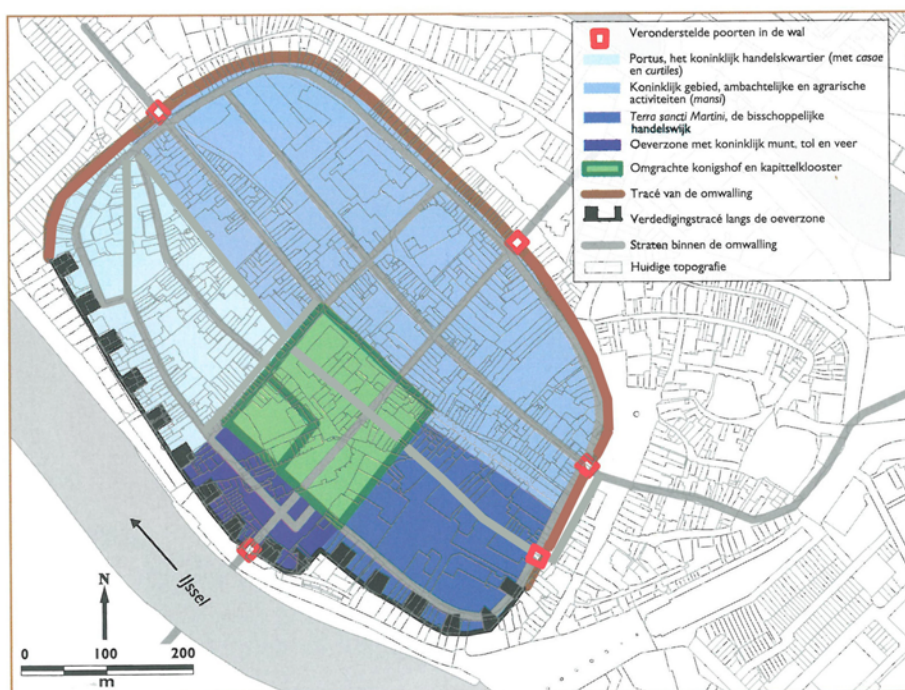
De meest dominante groep inwoners werd gevormd door de handelaren. Zij waren afhankelijk van zowel de koning als de bisschop. Hun aanwezigheid moet vooral gezocht worden in de strook langs de rivieroever van de Brink- en Polstraat tot aan het einde van de Noordenbergstraat-Molenstraat. Dit was een vrijwel onafgebroken lint van erven haaks op de oever met daarop huizen en op de achtererven kleinere bouwsels en afvalkuilen. In het centrum, vlak achter de koopliedennederzetting, wordt het kapittelklooster verondersteld, waarschijnlijk met een annex daaraan gelegen koningshof, waarover verderop meer.⁶⁴¹ Het is de locatie van de Lebuïnuskerk en de latere bisschopshof. In het Noordenbergkwartier zijn met name in het achterland aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten (wolbewerking, beenbewerking, smeedactiviteiten). De archeologische sporen daar vertonen een heel ander beeld dan die in de oeverzone: een spaarzame bebouwing en kleinere bouwsels. Er zullen ook boerenhoeven geweest zijn, zoals de hoeve van het Mauritiusklooster en de zeven hoeven van de abdij Sint Bertijns. Rond de stad lagen omvangrijke agrarische domeinen in het graafschap. Het Mauritiusklooster kreeg in 956 elf van dergelijke hoeven buiten de omwalling van Deventer.

Er is een opvallend verschil in de vroegstedelijke ontwikkeling tussen de beide stadsdelen aan weerszijden van de Lebuïnuskerk. Het Polstraat-Assenstraatgebied, ten zuidoosten van de kerk, vertoont een stedelijke bewoningscontinuïteit van de late 9^e eeuw naar de laatmiddeleeuwse bebouwing. Het Noordenbergkwartier, ten noordwesten van de kerk, lijkt na het midden van de 10^e eeuw of rond 1000, op de oeverstrook aan de Noordenbergstraat na, geheel verlaten te zijn.⁶⁴² Dit segment van de bevolking, dat zich ruimtelijk en mogelijk in materiële neerslag laat herkennen, lijkt plots met de noorderzon vertrokken! Binnen de omwalling kwam een groot voormalig nederzettingsgebied braak te liggen en in dit stadsdeel ontstond een geleidelijk opgebracht dik pakket zwarte homogene grond dat plaatselijk een dikte bereikt van enkele meters. Dit pakket kan worden geïnterpreteerd als een akkerlaag die vanuit de stedelijke nederzetting twee eeuwen lang intensief werd bemest. Pas vanaf de 13^e eeuw is hier weer sprake van enige stedelijke bewoning. Meer landinwaarts, tussen Bruynssteeg en Smedenstraat, vonden gasthuizen en kloosters tot in de 15^e eeuw nog volop ruimte voor vestiging en uitbreiding. Wie woonden er tussen 850 en 950/1000 in het Noordenbergkwartier? Waren dit koninklijke kooplieden of juist de mannen van Sint-Maarten? In de laatmiddeleeuwse situatie is het Noordenbergkwartier de wijk waar het kapittel en veel kanunniken grondbezit blijken te hebben en dan met name aan de Papenstraat en de Nieuwstraat. Bovendien zijn er historische aanwijzingen dat er aan de Smedenstraat een aantal adellijke goederen heeft gelegen van families die onder de ministerialiteit van de bisschop vielen. Dit zou pleiten voor een in oorsprong bisschoppelijk domein. Echter, in het jaar 1046 is het gehele koningsdomein Deventer met munt en tol door koning Hendrik III aan de bisschop van Utrecht geschonken, die daarmee behalve landsheer van

640 OSU nr. 88.

641 Spitzers 1992; Van Vliet 1996, 12-30.

642 Vriendelijke mededeling Emile Mittendorff en Thomas Spitzers. De recente opgravingen aan het Muggeplein tonen aan dat de 'stedelijke' bewoning langs de Noordenbergstraat geen onderbreking kent. Voor de opgravingen Bruynssteeg (2003) en Smedenstraat-Elisabethgasthuis (2004) lijkt de bewoningsafname in te zetten van het midden van de 10^e eeuw.

13.7: De civitas (urbs) Deventer in de 10^e eeuw, naar Groothedde 2004d.

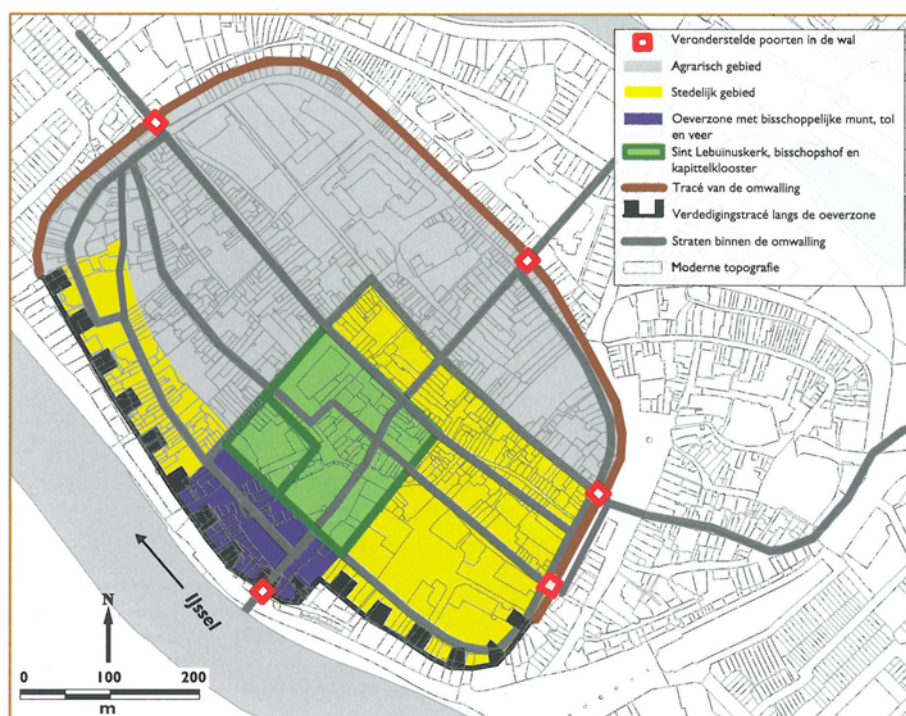
‘een graafschap in Hamaland’ ook stadsheer van de hele stad werd.⁶⁴³ Het is denkbaar dat het Noordenbergkwartier de koninklijke koopliedenwijk met een ambachtelijk achterland was en dat de wijk door nog onbekende (economische) oorzaken aan belang had ingeboet waardoor het voor de koning aantrekkelijk werd om dit domein op te geven en onder te brengen bij zijn Utrechtse rijksbisschop. Mogelijk dat de schenkingen van een substantieel deel van het voormalig koningsdomein aan het Mauritiusklooster rond 960 al een teken is van het afgenomen economische belang van de koninklijke handelsplaats.

Als we er vanuit gaan dat het Noordenbergkwartier vanouds het bisschoppelijk kwartier was dan zou de aanwezigheid van de bisschop goed de motor geweest kunnen zijn achter de bloei van de wijk. Dat vervolgens de economische neergang te wijten zou zijn aan de verhuizing van de bisschopszetel van Deventer naar Utrecht in 925 lijkt niet waarschijnlijk. De economische bloei van Deventer duurde tot ver in de 10^e eeuw en het gat tussen het vertrek van de bisschop en de leegloop van het Noordenbergkwartier is te groot.

In het Polstraat-Assenstraatgebied kwamen vanaf de 11^e eeuw tufstenen huizen voor, juist in een periode dat de bisschoppen van Utrecht omvangrijke bouwcampagnes ondernamen, die geheel in tufsteen werden uitgevoerd.⁶⁴⁴ Te Deventer was dit de bouw van de nieuwe kapittelkerk vanaf 1040 door bisschop Bernold en rond 1100 (of wellicht al eerder) het 50 meter lange bisschoppelijke paleis. Net als in Utrecht zullen de bisschoppelijke handelaren door de dominante aanwezigheid van de bisschop in de stad en de grootschalige bouwprojecten sterk in aanzien zijn gestegen door hun intensieve betrokkenheid bij die projecten. De sociale toplaag van deze handelaren zal, net als in Utrecht, zijn status hebben getoond in de bouw van tufstenen huizen. Behalve tufstenen huizen zijn

643 OSU nr. 202.

644 Mittendorff 2007.

13.8: De civitas (urbs) Deventer in de 12^e eeuw, naar Groothedde 2004d.

er vanaf de 11^e eeuw ook geheel onderkelderde huizen met een opgaande constructie in houtskeletbouw in de Polstraat aangetroffen.⁶⁴⁵ Ook deze huizen met een grote opslagcapaciteit behoren toe aan de sociale toplaag van de Deventer handelaren. Bovendien zal de economische impuls die van de geestelijke aanwezigheid uitging, veel nieuwe handelaren naar de stad hebben gelokt, al of niet op uitnodiging van de bisschop zelf. Ook in Utrecht zien we juist in de 11^e eeuw een sterke groei van de stad onder invloed van de vestiging van nieuwe kapittels en kloosters rondom de onder Adelbold nieuw verrezen Dom.

In Deventer is deze 11^e-eeuwse groei van de stad waar te nemen in het achterland van het Polstraat-Assenstraat gebied: de Overstraten. Vanaf de (late) 11^e eeuw raakt dit stadsdeel bewoond en is er sprake van bebouwing aan de straten. De Overstraten en de Assenstraat staan haaks op de (huidige) Brink. De Grote Overstraat kent zijn voortzetting aan de andere zijde van de Brink in de Menstraat, de prestedelijke uitvalsweg op de zuidflank van de Berg (*de Hees*, nu het Bergkwartier). Hier en mogelijk ook in het verlengde van de Assenstraat zullen poorten in de wal toegang hebben gegeven tot een gebied langs de (latere) Oude Haven, feitelijk een grote baai in de monding van de (Schip)beek waar we de havenfaciliteiten en de oudste marktplaats van dit stadsdeel kunnen situeren. Met het dempen van de Karolingische gracht op de Brink in 13^e en 14^e eeuw verplaatste de markt zich meer naar het huidige plein.

Al met al ben ik geneigd het Noordenbergkwartier te zien als het koninklijke handelskwartier en de omgeving Polstraat-Assenstraat als de vestigingsplaats van de mannen van Sint-Maarten.⁶⁴⁶ Het oppervlak van dit gebied is vanaf de

⁶⁴⁵ Mittendorff 2007.

⁶⁴⁶ Het hogere importpercentage en de oververtegenwoordiging van reliëfbandamforen in het Noordenbergkwartier zou representatief kunnen zijn voor de koninklijke handelaren die nauwer betrokken waren bij de Rijnhandel en met name de handel in wijn. Deze gedachte moet echter nog eens nader onderzocht worden.

gracht achter het stadhuis tot aan de omwalling (stadsmuur) en van de Polstraat tot aan de perceelsgrenzen tussen de Assenstraat en de Kleine Overstraat ongeveer 10 % van het totale oppervlak binnen de omwalling. Indien de tienden van de koningsdomeinen, waarop de Sint-Maartenskerk in Utrecht sedert de schenking van Pippijn de Korte aanspraak kon maken, ruimtelijk vertaald kan worden binnen de Deventer omwalling, dan zou dit een extra argument kunnen zijn van de identificatie van dit stadsdeel als het Sint-Maartensdeel. We gaan er daarbij vanuit dat er sprake was van een ruimtelijke scheiding. Hierop wijst de planmatige opzet van de nederzetting binnen de omwalling met een geordende percelering. Mogelijk is die ruimtelijke scheiding tot stand gekomen tijdens de aanleg van de omwalling en de nieuwe opzet van de nederzetting kort na 882.⁶⁴⁷

Het gebiedje tussen de Polstraat en het Noordenbergkwartier, het in de late middeleeuwen merkwaardig kleine stadswijkje Waterstraatkwartier-Nieuwe Markt, zou tot het koninklijke gebied gerekend kunnen worden. Ook hier verdween de bewoning (op de Nieuwe Markt) en werd verruild voor grootschalige bebouwing en een open gebied voor het bisschoppelijk paleis vanaf de late 11^e eeuw.⁶⁴⁸ Mogelijk dat hier, dicht bij de rivieroversteek (het veer) en nabij de IJsseloevers de koninklijke tol en de munt was gevestigd. Er zijn immers aanwijzingen dat de voormalige koningshof op de latere omgrachte bisschopshof gezocht moet worden en dat de versterking van dit gebied teruggaat op de Karolingische tijd.⁶⁴⁹ Het Waterstraatkwartier zou dan een soort voorhof tussen IJssel en koningshof geweest kunnen zijn, waar bijzondere koninklijke ambtenaren gevestigd waren.

In de Maagdenburger oorkonden worden diverse goederen en topografische aanduidingen genoemd waarbij de vraag rijst waar ze in de stad te vinden waren en wat er mee bedoeld werd. Gaat het om verschillende goederen, zoals Spitzers veronderstelde⁶⁵⁰ of zijn de aanduidingen van de in de oorkonden vermelde goederen uitwisselbaar? Het gaat immers om oorkonden die ten opzichte van de oudste oorkonde van 952 elkaar deels bevestigen (herhalen) en aanvullen. Het in de oorkonden genoemde onderscheid tussen de in de *urbs* gelegen *casae* (956) en de *curtiles* in de *civitas* (960) zouden qua terminologie uitwisselbaar kunnen zijn. Het gaat om een bijna gelijk aantal percelen (30 om 32, wellicht waren er in vier jaar tijd twee bijgekomen). In dat geval gaat het om dezelfde schenking, die Otto I opnieuw liet uitvaardigen na het conflict dat over de schenking van 952 gerezen was. Uit de omschrijving in de oorkonde van 956 blijkt dat er niet een burcht in Deventer bedoeld wordt maar de *urbs* Deventer (de omwalde stad Deventer). Met de in 960 genoemde *civitas* wordt dan hetzelfde bedoeld: de 'stad' Deventer. Dit geldt ook voor de terminologie van *casae* en *curtiles*, waarmee huizen of erven bedoeld worden. Het verschil in terminologie zal dan eerder aan verschillende schrijvers toegeschreven moeten worden. Spitzers maakte onderscheid tussen de in de oorkonden vermelde schenkingen waarbij er 30 *casae* in een burcht lagen (dan zou toch *arx*, zoals in 10^e-eeuws Tiel, ver-

647 Mittendorf (2007) dateert de planmatige aanleg rond 850, voor de Vikingaanval van 882. Ik kan dat niet goed rijmen met de hechte relatie tussen de omwalling van na 882 en het stratenpatroon dat geheel op de omwalling is georiënteerd.

648 Groothedde 1996, 127-137.

649 Spitzers 1996, 94-97.

650 Spitzers 1996, 95-96.

meld zijn en niet *urbs*) en de *curtiles* in de *civitas*, een (handels)kwartier buiten de versterking.⁶⁵¹ In 1996, het jaar van zijn publicatie, was het bestaan van de grote omwalling van Karolingisch Deventer nog niet bekend. Er is nog een derde optie. De *urbs* is de omwalde stad en de *civitas* een (rechts)gebied er omheen. In dat geval gaat het ook om twee schenkingen in twee verschillende territoria en is de gebruikte term wel onderscheidend.

Ik ben zelf sterk geneigd het weggeschonken koningsbezit binnen de omwalling te zoeken. De in de *urbs/civitas* genoemde hoofdhof (*curtis dominicatus*), de erven of huizen (*casae* en *curtiles*) en de hoeve zullen, gezien hun koninklijke oorsprong, in het Noordenbergkwartier hebben gelegen. De koninklijke hoeven lagen met name in het achterland van de oeversnederzetting. In de Smedenstraat is een vrij volledige plattegrond van een hoeve met een plattegrond van het type Deventer 1 opgegraven.⁶⁵² Het in gebruik nemen door het kapittel van grote percelen in het lege Noordenbergkwartier lijkt een direct gevolg te zijn van de leegloop van het gebied en het toevallen van het grondbezit in handen van de bisschop in 1046. Ook de ministerialen van de bisschop verkregen in dit gebied grote percelen, al kan dit berusten op latere schenkingen van de bisschop. Tekenend voor de afgenomen betekenis van het koninklijke deel van de stad is de omschrijving *districtus regalis in loco Thaventre* (het koninklijke terrein in Deventer) in de schenkingsoorkonde van 1046. Van een handelskwartier (*portus*) of iets wat daar op wijst, is geen sprake. Feitelijk kreeg de bisschop een grotendeels braakliggend gebied met een bescheiden bewoningskern aan de IJssel. Het overdragen van de munt en de tol aan de bisschop in 1046 onderstreept nog eens het afgenomen koninklijke belang en het toegenomen bisschoppelijke belang in de Deventer handel.

13.2.2 De koningshof en de bisschoppelijke aula te Deventer

En dan terug naar de koningshof. Op grond van de ruimtelijke analyse, zoals hierboven geschetst, is te veronderstellen dat een koningshof met mogelijk residentiële functie in het centrum van de stad vermoed kan worden, en wel op de plaats van de latere bisschopshof. De bisschop nam vanaf 1046 immers definitief de plaats in van de koning als stadsheer van Deventer. Spitzers vermoedde dat de oudste muurresten (gebouw A, zie afb. 13.9), die in 1951/52 zijn aangetroffen op het terrein van de voormalige bisschopshof, aan een kapittelklooster toebehoorde.⁶⁵³ Uitgaande van slechts één muur reconstrueerde hij een complete plattegrond van een klooster met kerk en pandhof. Ook de door hem opgevoerde dateringen van de fasen zijn niet gebaseerd op de uitwerking van het onderzoek (die feitelijk nog steeds moet gebeuren). Nu is het niet de bedoeling om deze belangwekkende opgraving nader onder de loep te nemen. Ik volg de fasering van Spitzers, gebaseerd op die van de opgraver Dorgelo en in afwijking van de fasering die Sarfatij voorstelde.⁶⁵⁴

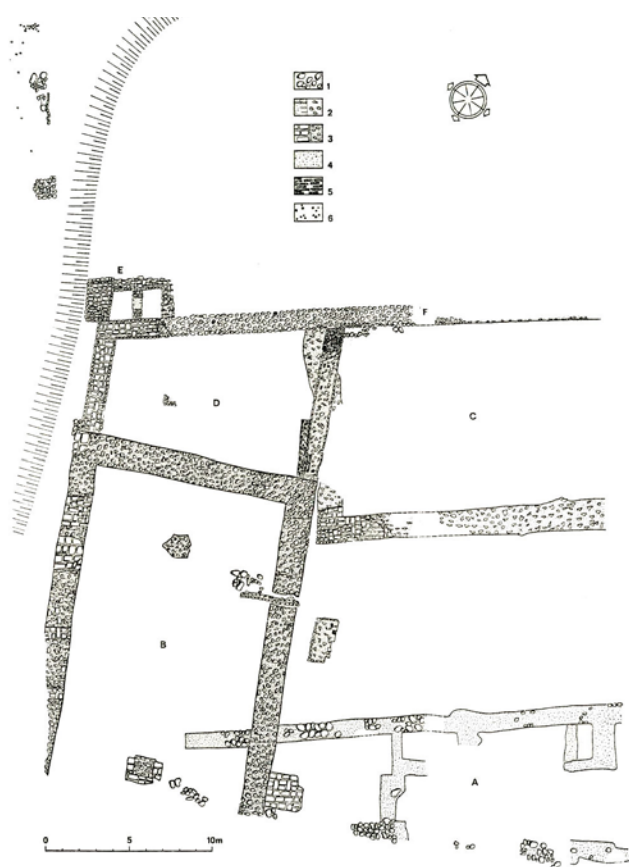
Een probleem vormen de dateringen van de elkaar oversnijdende muurfasen. De dateringen die Spitzers in zijn publicatie voorstelde, zijn niet archeologisch gestaafd. Ook zijn geen historische aanleidingen of vermeldingen voorhanden

651 Spitzers 1996, 95-96.

652 Mittendorff 2007, 249-250.

653 Spitzers 1992, 22-23, afb. 7.

654 Spitzers 1992, 23.

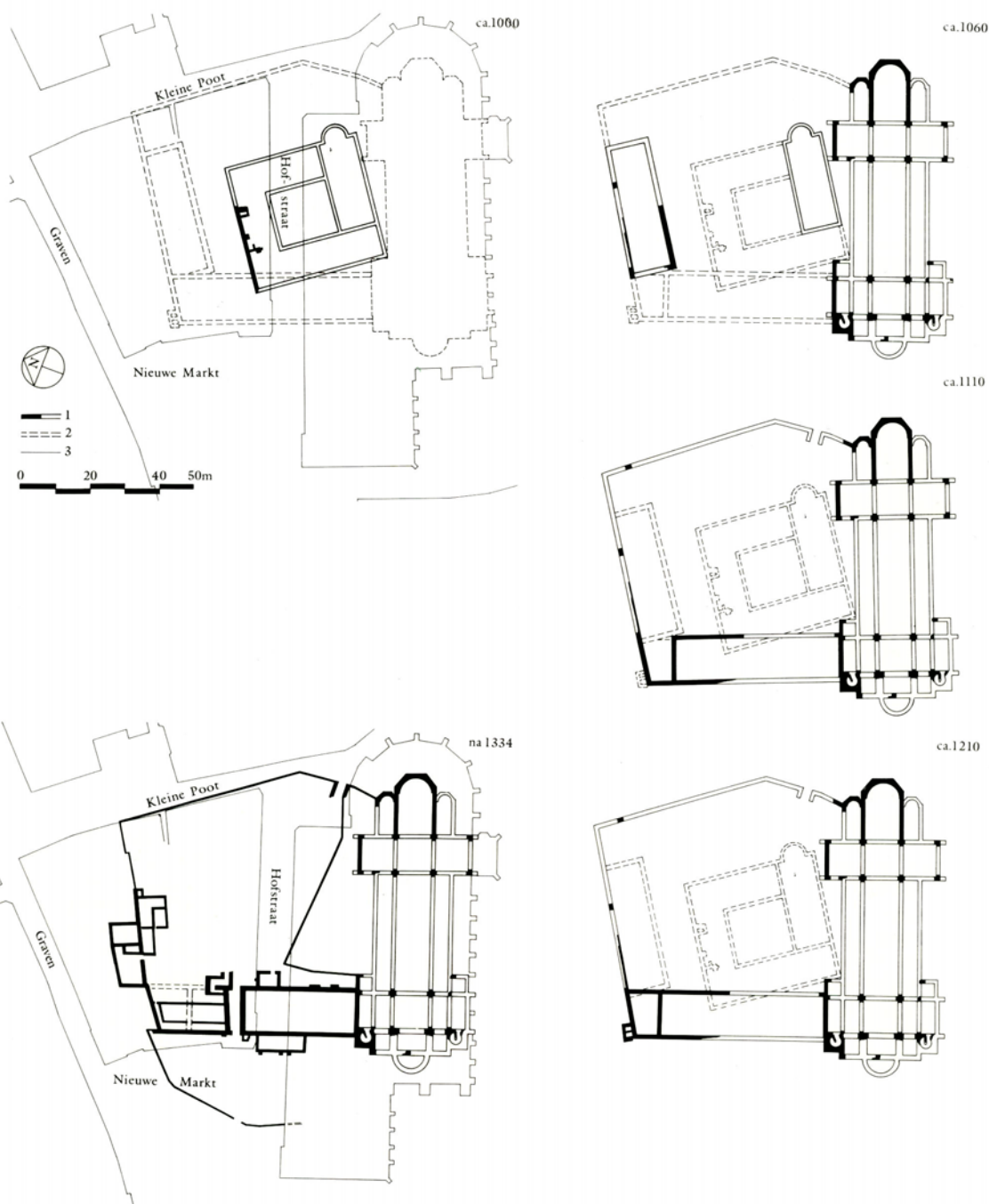
13.9: Door Spitzers (1992) gepubliceerde opgravingsplattegrond van de funderingen van de bisschopshof en oudere gebouwfasen naar Sarfatij (1973).

1. Zwerfkeien
2. IJzeroer
3. Tufsteen;
4. Mortel
5. Baksteen
6. Houten palen

om de 11^e-eeuwse dateringen te veronderstellen. De vondsten uit de sporen in de opgravingsvlakken onder die muren lijken een datering na de 9^e eeuw te rechtvaardigen, maar ook dit is gebaseerd op eerste vluchtige analyses. De enige datering *ante quem* komt van de grote bisschoppelijke aula (gebouw B), die na de voltooiing van de Sint-Lebuïnuskerk tegen het noordwestelijke transept werd gebouwd. Deze aula heeft een indrukwekkende lengte van 50 meter en een breedte van 14,5 meter gehad. Bloemink dateert de bouw van de bisschoppelijke aula aan het einde van de 11^e eeuw of rond 1100.⁶⁵⁵ De oudere gebouwen dateren dus ergens tussen 900 en 1100. Gebouw C lijkt daarvan de jongste te zijn en plaats te hebben moeten maken voor de bisschoppelijke aula. Het, volgens alle auteurs, oudere gebouw A kent wel een gelijke oriëntatie als gebouw C. De bisschopsaula (gebouw B) wijkt daarvan nadrukkelijk af en is duidelijk haaks op de nieuwe kerk gebouwd. Dat maakt het waarschijnlijk dat de oudere bouwfasen dateren van vóór 1040, de aangenomen start van de bouw van de Sint-Lebuïnuskerk. Als gebouw C later zou zijn gebouwd, zoals Spitzers verondersteld omstreeks 1060, dan zou men verwachten dat het gebouw in relatie en verbinding zou staan met de nieuwe kerk. Gebouw C dateert mijn inziens van vóór 1040.

Bloeminks datering van de aula is gebaseerd op een tijdsverschil tussen het bouwen en voltooiën van de kerk in de periode kort na 1040 en de blijkbaar toen nog niet geplande bouw van de aula. Daarvoor zijn namelijk de vensters van het noordwestelijke transept dichtgemetseld en is de gevel behoorlijk verminkt; niet iets wat men bij een geplande bouw van het totaalconcept zou doen. De

⁶⁵⁵ Bloemink 1992, 36-39.

13.10: Reconstructie van de ontwikkeling van het gebouwencomplex op de Deventer bisschopshof in fasen volgens Spitzers (1992). 1. Opgegraven, bewaard gebleven of anderszins bekend muurwerk; 2. Reconstructies uit andere fasen; 3. Huidige rooilijnen. Tekening Ronald Glaudemans.

bouw van de aula zal dus na de voltooiing van de kerk zijn ondernomen. Dit kan natuurlijk zowel rond 1075 als nog in de 12^e eeuw zijn gebeurd, maar ook nog onder Bernold. Ook hier ontbreken nog archeologische dateringen.

Na de schenking van Deventer aan Bernold in 1046 en vóór de bouw van de grote aula kon bisschop Bernold als nieuwe stadsheer beschikken over de bestaande gebouwen op de latere bisschopshof. Het is waarschijnlijk dat die gebouwen deel uitmaakten van de koninklijke domeinhof, de *curtis dominicus*. De bouw van de kerk was in 1046 vermoedelijk reeds ver gevorderd en mogelijk

zelfs voltooid. De nieuwe situatie, die Bernold tot stadsheer maakte, kan al direct aanleiding zijn geweest om de nieuwe bisschoppelijke aula te bouwen.

Uit de 12^e eeuw zijn twee mogelijke koningsbezoeken bekend te Deventer. Het eerste bezoek betrof de komst van keizer Hendrik V naar Deventer in juli 1123 na het keizerlijk beleg van de Schuilenborg in Twente, waar de opstandige Utrechtse bisschop zich ophield. De leider van de opstand tegen Hendrik V Lotharius van Saksen en de ‘Zutphense’ bisschop Dirk van Münster belegerden vervolgens Deventer maar slaagden er niet in de stad in te nemen. De keizer beloofde de burgers voor hun steun aan de keizer met voorrechten (zie ook 7.2). Aangenomen wordt dat de keizer zelf in de stad aanwezig is geweest na het afgeslagen beleg.⁶⁵⁶ Dit bezoek aan Deventer maakte geen deel uit van een vooropgezet reisschema van de rondreizende vorst, maar het was het resultaat van een veldtocht tegen de opstandige adel en bisschoppen in dit deel van het rijk. Het tweede bezoek van een koning aan Deventer zou in maart 1152 hebben plaatsgevonden. Het betrof de *Königsumritt* die de net (9 maart) tot koning gekroonde Frederik Barbarossa maakte. Na een bezoek aan Utrecht (tussen 14 en 20 maart) is Barbarossa naar Keulen gereisd, waar hij op 20 april aanwezig was. Normaal zou die reis via de zuidelijke Veluwezoom langs de Rijnoever zijn gelopen, maar een brief van een ‘*Heinricus notarius curiae*’ aan Wibald van Corvey d.d. maart 1152 rept over een route via Deventer naar Saksen.⁶⁵⁷ Een andere bron, de *Gesta Frederici seu rectius Cronica*, meldt dat Frederik Barbarossa van Utrecht naar Keulen reisde en daar op 30 maart het paasfeest vierde.⁶⁵⁸ Van daaruit reisde hij via Westfalen door naar Saksen. Als de bronnen worden samengenomen zou de kersverse koning van Utrecht via Deventer naar Keulen en vandaar naar Saksen zijn gereisd. Een aanleiding voor de omweg via Deventer zou kunnen zijn dat Barbarossa persoonlijk ter plaatse de benoeming van Gerard van Are tot proost van het Deventer kapittel wilde regelen, maar dat is niet in een oorkonde overgeleverd.

In elk geval dateren beide (mogelijke) bezoeken aan Deventer uit een tijd dat noch Deventer, noch Zutphen over een koningspalts beschikten waar de koning gebruik van kon maken. Te Deventer zouden Frederik Barbarossa en zijn gevolg in de bisschopshof hebben kunnen verblijven.

13.2.3 De Proosdij te Deventer

Naast de bisschopshof te Deventer was er in die stad nog een residentie van betekenis in de 12^e eeuw die niet onvermeld mag blijven: de Proosdij.⁶⁵⁹ In navolging van de bisschop bouwde de proost van het kapittel van Sint-Lebwinus rond 1130 een voorname residentie.⁶⁶⁰ Mogelijk ging hier een oudere bouwfase aan vooraf uit de late 11^e eeuw of rond 1100.⁶⁶¹ Dit gebeurde in een periode waarin de positie van de proost sterk veranderd was van een functionaris binnen

656 Met dank aan Kaj van Vliet voor de bronverwijzing. 1123 07 Schulenburg/Deventer: *Annales Patherbrunnenses*, ed. Scheffer-Boichorst 1870, p. 142-143; *Annalista Saxo*, ed. Waitz 1894 (MGH SS6), p. 759. Vgl. vert. bij F.A. Vening Meinesz in VORG, *Verslagen en mededelingen* 73 (1958), 1-2. 1123 08 02 Utrecht: MGH DHV, nr. 261; OSU 312 (onecht).

657 Met dank aan Kaj van Vliet voor de bronverwijzing. *Epistulae Wibaldi*, ed. Jaffé 1864, nr. 376.

658 Otto von Freising, *Gesta Frederici seu rectius Cronica* (ed. Schmale 1974), 288, 290.

659 Met dank aan Wijnand Bloemink en Johans Kreek voor hun kritische commentaar.

660 Dendrochronologische datering van een raveelbalk die secundair in het pand was verwerkt.

661 Proos 1996, 156-157; Martin 1996, 179.

het kapittel tot een min of meer zelfstandig klerikaal vorst met een aanzienlijk eigen vermogen aan goederen. Hij trad binnen het aartsdiaconaat op als plaatsvervanger van de bisschop bij juridische taken en goederenbeheer. Bij deze veranderde status paste een verblijf van vorstelijke statuur. Dit gebouw te Deventer, Sandrasteeg 8, is vooral bekend geworden als het 'oudste stenen huis van Nederland'. Het 12^e-eeuwse gebouw meet 10 x 6,5 meter buitenmaats. In de jongste literatuur werd het tufstenen gebouw geïnterpreteerd als een poort.⁶⁶² Deze interpretatie kwam voort uit de aanwezigheid van een forse rondboog op de begane grond in de noordoostgevel van het oorspronkelijke gebouw. De poort zou in een, tot dan toe slechts op topografische gronden te beargumenteren, omwalling hebben gelegen. Deze omwalling is er echter nooit geweest.⁶⁶³ De poortfunctie is ook slecht te rijmen met de functie van ambtswoning van de proost. De proost zou dan boven de poort zijn residentie hebben gehad en in tweede instantie, rond 1250, de doorgang hebben geblokkeerd door de uitbouw van een kapel. Bloemink uitte al bij het verschijnen van de publicatie van 1996 zijn twijfels over de poortfunctie. Hij wees op de in de 16^e eeuw hergebruikte gebosseerde trachietblokken die de basis van het gebouw vormden.⁶⁶⁴ Die kunnen alleen maar uit de in de 16^e eeuw gesloopte 12^e-eeuwse zuidwestgevel afkomstig zijn. Er kan daar dan echter nooit een poortdoorgang hebben gezeten. De bij opgravingen vastgestelde plattegrond van de oudste fase toont op de plaats van de grote boog een absisvormige fundering. De boog moet dan ook geïnterpreteerd worden als triomfboog voor een absis waar een altaar stond. Toch is daar nog wel iets merkwaardigs aan de hand. De aangetroffen sporen van de absisfundering liggen onder de boog en niet ervoor. Over de fundering is echter opgemerkt dat er sprake kan zijn van twee fasen.⁶⁶⁵ De aangetroffen absis zou dan tot een oudere, mogelijk nog laat-11^e-eeuwse fase behoren. In tweede instantie zou dan de poortboog en het huidige casco tot stand zijn gekomen en moet de absis iets zijn verplaatst. Hiervan zijn geen sporen meer gevonden maar de fundering en het muurwerk van de boog vertoonden sporen die erop wezen dat dit geen buitengevel was maar dat er nog een ruimte tegenaan gezeten moest hebben.⁶⁶⁶ De begane grond was dus een privébedruimte van de proost, zoals die ook voorkwamen bij de koninklijke paltsen en bisschoppelijke residenties. De latere bouwfasen in de vorm van de uitbouw van de 13e-eeuwse kapel aan de noordoostzijde worden ook logischer. Het gaat niet om een kapel tegen een poortopening maar een vergroting van een al van meet af aan bestaande kapel. Op de verdieping van het bouwdeel Sandrasteeg 8 kan men een representatieve ruimte denken, getuige de aanwezigheid van de rijke arcadevensters. Bij bouwhistorisch en kleinschalig archeologisch onderzoek in de periode vanaf 1992⁶⁶⁷ (recentelijk door de Werkgroep Bouwhistorie Deventer)⁶⁶⁸ is in

662 Magdelijns e.a. 1996, met name deel III, hoofdstuk 1 van Spitzers & De Vries, 138-143, hoofdstuk 4 van Martin & De Vries, 172-178 en hoofdstuk 5 van Martin, 179-183.

663 Thomas Spitzers vond al in 1992 geen enkele aanwijzing voor het bestaan van de wal tegen de funderingen van de proosdij. Inmiddels is bij tal van onderzoek nadien aangetoond dat deze omwalling niet bestaan heeft. Zie onder meer Bartels 2006a.

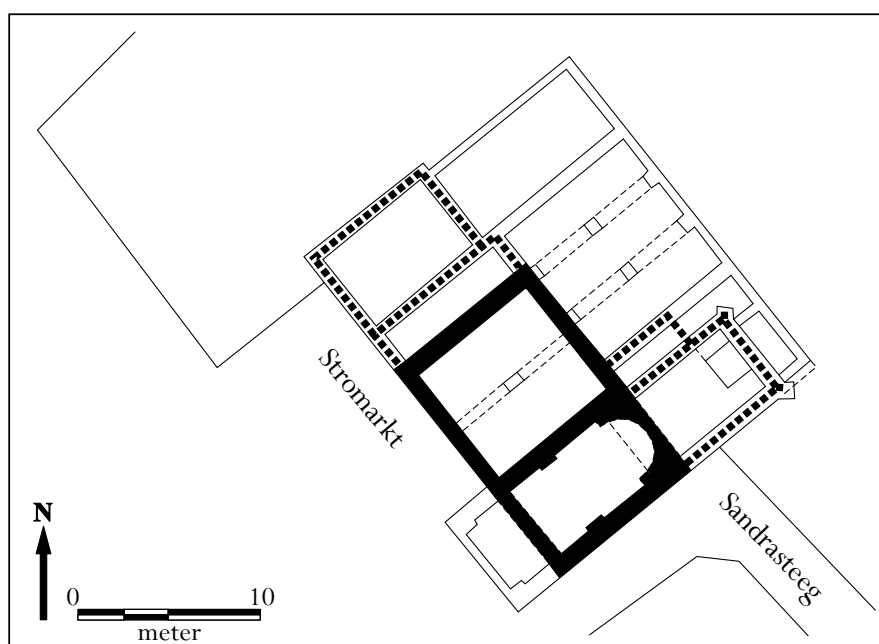
664 J. W. Bloemink, persoonlijk commentaar.

665 Proos 1996, 156-157.

666 Pers. comm. J.W. Bloemink en zijn mail van 06-09-2012.

667 Archeologische waarnemingen door Thomas Spitzers. Bouwhistorische waarnemingen: Bloemink 2001, Bloemink en Hemmes 2008.

668 Onderzoek van de AWN is nog gaande.

13.11: De vereenvoudigde plattegrond van de Proosdij te Deventer. In zwart de 12^e-eeuwse bouw-fase, bestaande uit de twee bouwdelen Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8. De onderbroken lijnen geven de uitbreidingen voor de stadsbrand van 1334 weer.

het naburige pand Stromarkt 19 een tufstenen bouwdeel gedocumenteerd dat duidelijke samenhang vertoont met het bouwdeel Sandrasteeg 8. De tufstenen bouwmuren (deels opgegraven, deels nog aanwezig) liggen precies in elkaars verlengde. De samenhang wordt benadrukt door een oorspronkelijke doorgang van het ene bouwdeel naar de andere en de ligging van een tufstenen traptoren achter de scheidingsmuur van beide bouwdelen.⁶⁶⁹ Vanuit de traptoren waren zo alle etages van beide bouwdelen te bereiken. Het probleem, waar door sommige onderzoekers op is gewezen, vormen de (fundering)aansluitingen van de muren. Die zijn niet zuiver in verband gemetseld. Dit is echter geen bezwaar om in het totale gebouw niet een vooropgezette eenheid te zien. Er kan sprake zijn van een gefaseerde bouw van het complex binnen een tijdsperiode van enkele jaren. Samengenomen lijkt de tufstenen kern van Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 één gebouw te zijn dat 10 x 18,5 meter meet. Wat de functies van de ruimtes waren in het bouwdeel Stromarkt 19 is niet bekend, maar gedacht kan worden aan de dienstruimtes op de begane grond met daarboven woonvertrekken van de proost, een kanselarij of (eveneens) een representatieve zaal. De uitwerking van de bouwhistorische gegevens, waar overigens nog uitermate lastige puzzels in zitten, laat nog op zich wachten, maar de voorlopige conclusie is wel dat hier een grotere residentie van de proost heeft gestaan dan tot nog toe in de literatuur werd verondersteld en dat de Deventer Proosdij nooit een poort is geweest. De ambtswoning van de proost was een afgeleide van de bisschoppelijke residenties van grotere omvang. Dit past goed in het beeld van lagere functionarissen onder de koning en de bisschoppen die in de loop van de 12^e eeuw vorstelijke residenties gaan bouwen (zie 12.4).

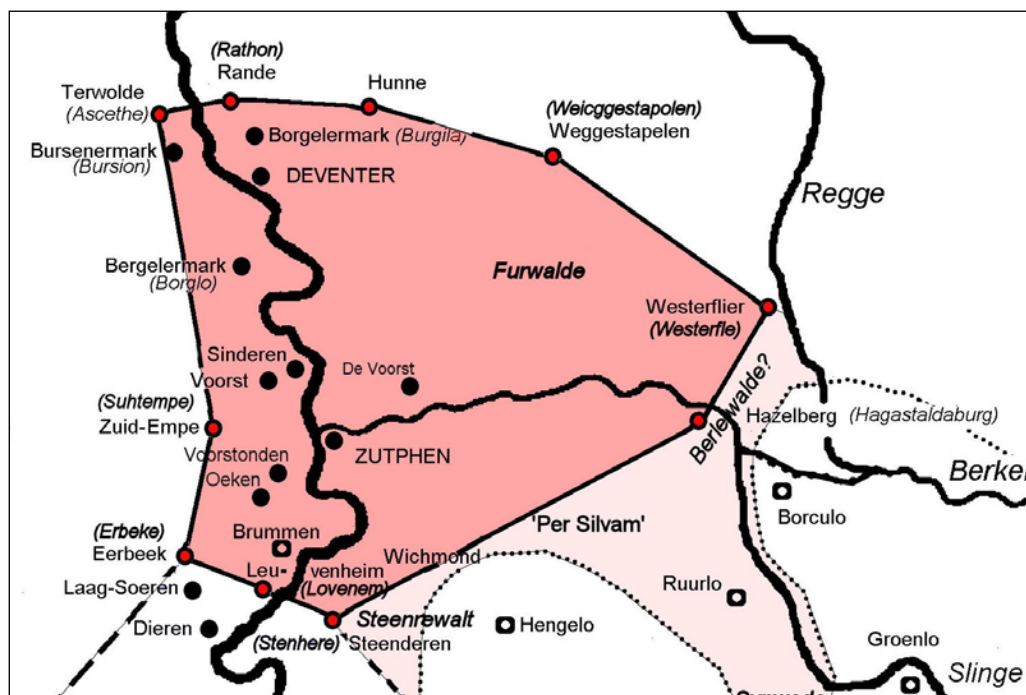
⁶⁶⁹ J. W. Bloemink, persoonlijk commentaar.

13.3 De koningsoorkonde van 1046 en de palts te Zutphen: een hypothese

Al meermalen is de koningsoorkonde van 23 augustus 1046 aangehaald waarin keizer Hendrik III een *comitatus in hamelande* schenkt aan de Utrechtse kerk, waarmee de bisschop de grafelijkheid verwierf over dat graafschap.⁶⁷⁰ De ligging ervan is, door de vermelding van de grensplaatsen in de tekst, precies bekend. Zutphen vormt het centrum van dat graafschap en in de noordelijke hoek ervan bevond zich Deventer. De oorkonde is in origineel bewaard en qua echtheid onomstreden.

Er is wel wat merkwaardigs aan de hand met deze oorkonde. De tekst over de schenking van het graafschap lijkt te zijn ingelast in een oorspronkelijk met een beperkter doel opgezette tekst. De hoofdzaak van de oorkonde gaat over de schenking van de stad Deventer met de daarbij behorende regalia zoals de rechtspraak, de riviertol en de munt. De oorkonde eindigt met de bepaling dat geen rechter of ontvanger, een hooggeplaatst dan wel ondergeschikt persoon, iets mag afdwingen of opeisen zonder toestemming van de bisschop. De bisschop is gerechtigd de schenking te houden, te ruilen, in precarieleen te geven of er iets anders mee te doen dat ten gunste komt van de Utrechtse kerk. Met een precarieleen werden schenkers levenslang gecompenseerd voor de inkomstenderving van het weggeschonken goed.

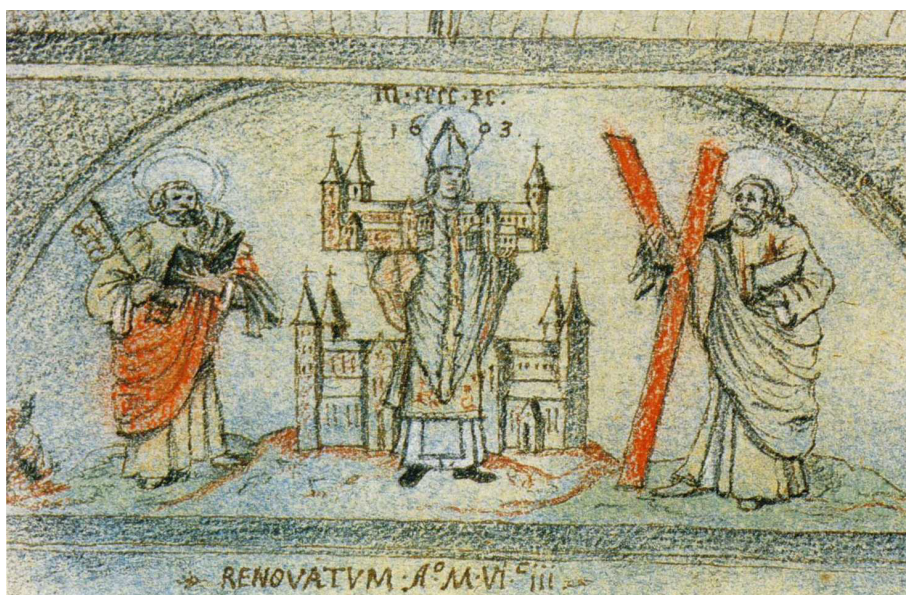
Met de schenking van het graafschap, niet bepaald een geringe zaak, gaat het om een aanvulling op de eerste schenking (Deventer) in dezelfde oorkonde. Harenberg ziet hierin een inlas, een op het laatste moment ingevoegde passage waarvan het besluit kort daarvoor lijkt te zijn genomen.⁶⁷¹ Bisschop Bernold

13.12: Het graafschap in Hamaland volgens de oorkonde van 1046 met de ligging van de grensplaatsen in rood. Mogelijk dat de zuidoostelijke begrenzing *per silvam* de diocesgrenzen van Utrecht en Münster volgde (de lichtroze zone).

670 OBU nr. 202.

671 Harenberg (zj) ongepubliceerd manuscript 'De Zutphense Falsa in kort bestek'.

13.13: Bisschop Bernold en de vier door hem gebouwde kerken: De Sint-Lebunuskerk te Deventer, de Sint-Pieterskerk, Sint-Janskerk en de Paulusabdij te Utrecht. Tekening door Pieter Saenredam uit 1636 naar een inmiddels verdwenen muurschildering in de Sint-Pieterskerk te Utrecht.

was, blijkens een andere Utrechtse koningsoorkonde van dezelfde datum, op 23 augustus 1046 in Speyer aanwezig en kan het voorstel tot de schenking ter plekke met de koning hebben besproken. Daarop zou ook de merkwaardige omschrijving van het graafschap kunnen wijzen. Anders dan gebruikelijk wordt het graafschap anoniem, zonder vermelding van een vorige graaf, beschreven. Ook de exacte omschrijving van de begrenzingen is een rareiteit. Dit wijst op de creatie van een nieuw graafschap ‘zonder naam’ in het noordelijk deel van de voormalige gouw Hamaland. De bisschop werd landheer van dit gebied en stadsheer van Deventer en hij kon zodoende rekenen op forse inkomsten voor de Utrechtse kerk. Dergelijke schenkingen gaven de enorme bouwcampagnes van bisschop Bernold en het dure levensonderhoud van de Utrechtse kapittels een stevige economische basis. We zagen reeds dat na de voltooiing van de Lebunuskerk te Deventer een grote bisschoppelijke aula werd gebouwd op de resten van een oudere, en zeer waarschijnlijk koninklijke, *palas* met bijgebouwen. Niet de koning maar de bisschop beschikte nu over een prestigieus onderkomen in het belangrijkste steunpunt van de bisschop buiten Utrecht. Ik ben dan ook geneigd de bouw van deze aula te Deventer, zoals ik in de vorige paragraaf reeds opperde, niet lang na 1046 te plaatsen en te beschouwen als een aanvullend plan na de voltooiing van de kerk.

Zou in Speyer het plan om in het centrum van het nieuwe graafschap een nieuwe palts voor de koning te bouwen, ter compensatie van het vervallen steunpunt, ter sprake zijn gekomen? In het dichtbebouwde centrum van Deventer was daarvoor geen ruimte als de bisschop inderdaad de kerk wenste uit te breiden met een grote bisschoppelijke aula. Als er al alternatieve ruimte in Deventer gecreëerd zou moeten worden voor een koninklijke aula *à la Utrecht*, dan moesten daarvoor aan de bisschopshof grenzende domeinen en/of heel wat percelen van handelaren wijken. Deventer was in de 11e eeuw veel dichter bebouwd dan Utrecht en de bisschop beschikte er niet over een groot afgebakend gebied

zoals het castellumterrein te Utrecht. Te Zutphen lag een geschikt alternatief. Het oude *oppidum* was mogelijk kort daarvoor in koninklijke handen gekomen tijdens de opstand van Godfried ‘met de Baard’ tegen Hendrik III. Het alternatief Zutphen was bij uitstek een wereldlijk centrum met een ruim open en hooggelegen gebied direct aan de IJssel en er was vermoedelijk al een kapittel gevestigd. De vorming van het nieuwe graafschap zou dan vooral zijn ingegeven om een paltsdistrict te creëren. Aangezien de oorkonde van 1046 niet rept over een palts te Zutphen zal het gebouwencomplex er als zodanig nog niet bestaan hebben. Maar direct na 1046 zal de bisschop zijn begonnen om de nieuwe palts voor de koning te bouwen. Het plan om te Zutphen een koningspalts te bouwen werd bovendien wellicht bespoedigd door de verwoesting van de palts te Nijmegen in 1047 door de rebellerende Godfried. Nijmegen lijkt na 1047 inderdaad tachtig jaar lang niet meer te zijn bezocht door de vorst.

In 1048 werd Godfried door Hendrik III verslagen en uit zijn ambten gezet. Daarmee was de weg vrij voor de bisschop om de plannen ten uitvoer te brengen. Wat Adelbold te Utrecht deed na de voltooiing van de Dom – de bouw van een koningspalts en een bisschoppelijke palts-, deed Bernold te Deventer en Zutphen na de voltooiing van de Lebuïnuskerk en de schenking van 1046.

De ingrediënten voor een paltsdistrict zijn, zoals we in hoofdstuk 10 reeds beschreven, onder meer te vinden in de aanwezigheid van *foreesten*, koninklijke banwouden, rond Zutphen (onder meer herkenbaar in toponiemen als Voorst, De Voorst en Voorstonden) en de wildban aan beide zijden van de IJssel waarover in de (vervalste) koningsoorkonde van 1107 sprake is. De oostelijke grensgebieden van het graafschap werden gevormd door uitgestrekte (oer)wouden zoals het in de latere middeleeuwen genoemde *Furwalde*, *Berlewalde* en *Stenrewald*. De schenkingsoorkonde van 1046 spreekt in de grensaanduiding dan ook van *(h)agastaldaburg ad stehere per silvam*. De banbossen en wouden boden volop mogelijkheden voor jacht en het masten van varkens. Het feit dat de IJssel dwars door het graafschappelijke gebied stroomde en niet als grensrivier werd benut, bood de mogelijkheid de visrechten ten optimale, zonder conflict met aangrenzende graafschappen, te benutten, maar ook het veer en de tol van Deventer binnen het bisschoppelijk territorium te houden. De aanwezigheid van koningsgoed in en om Zutphen spreekt ook duidelijk uit de oorkonden van 1107 en 1186/87 (zie 7.2), waarin onder meer de positie van de koningsvrijen wordt behandeld.⁶⁷² Het Zutphense kapittel had vermoedelijk reeds een deel van de rechten en bezittingen uit het oorspronkelijke koningsgoed, zoals het recht op de aanwassen in de Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer en de *Sielland*tienden en Lochemse tienden, waarvan in het *falsum* van 1059 sprake is.

De voorwaarden voor het onderhouden van een palts te Zutphen en de voorwaarden om aan het *servitium regis* te kunnen voldoen waren met de creatie van het nieuwe bisschoppelijke graafschap geschapen.

Dan komen we terug op de voorwaarden die het voor een opdrachtgever mogelijk moeten maken om een paltscomplex te laten bouwen. De macht van de opdrachtgever moest stabiel zijn. Een troonpretendent zal tijdens een adelsopstand tegen de koning niet in staat geweest zijn om een paltscomplex te laten

⁶⁷² Harenberg 1999 en 2003 over echtheid en ontstaan van de oorkonden en de status van de cijnsplichtige koningsvrijen.

bouwen. Daarvoor moeten de transportlijnen vanuit de Eifel ongehinderd gebruikt kunnen worden en hier beschikte de koning en de (aarts)bisschoppen over de groeves, de riviertollen en de overslagplaatsen, zoals Andernach, Keulen, Duisburg en Deventer. Bisschop Bernold beschikte over die transportlijnen en maakte er tijdens zijn bouwcampagnes in Utrecht en Deventer in hoge mate gebruik van. De macht van de bisschop was middels de schenking van het graafschap door de koning gesteund en hij had uitzicht op een duurzame, feitelijk onbeperkte beschikking over het territorium en alle daarbinnen gelegen regalia. De heroriëntatie van het hoofdgebouw ten opzichte van de houten voorgangers uit de ‘Hamalandse periode’ valt goed te rijmen met de creatie van het nieuwe graafschap en de inrichting van een palts te Zutphen door de nieuwe landheer voor een nieuwe gebruiker. De oriëntatie op de IJssel past in het beeld dat die rivier prominent door het graafschappelijk territorium stroomde. Het gebouw ‘communiceerde’ met de passanten, handelaren, reizigers en vissers, zoals veel andere paltsen in het Duitse rijk ook uitdrukkelijk een imponerende ‘*Schauseite*’ hadden.

Als de bisschoppelijke aula te Deventer en de Zutphense koningspalts rond 1050 zouden zijn voltooid, dan kan de vorst vanaf dat moment de reisroute tussen Paderborn en Utrecht over Zutphen ondernomen hebben. Ook kan Zutphen als alternatief hebben gediend voor een route vanuit het Rijnland naar Utrecht aangezien de palts van Nijmegen kort daarvoor (1047) was verwoest. Schriftelijk bewijs daarvan hebben we niet, maar ook van Deventer is geen vooropgezet koningsbezoek bekend vóór 1152, terwijl die plaats het enig denkbare alternatief is op bovenbeschreven veelbereisde routes. We moeten in het achterhoofd houden dat er feitelijk geen originele 11^e-eeuwse vermeldingen bestaan van de *nederzetting* Zutphen die de aan- of afwezigheid van een palts vermelden. Slechts het op een origineel gebaseerde *falsum* van 1059 vermeldt de nederzetting, maar hierin zal de aanwezigheid van een palts zeker zijn verzwegen. Het *falsum* van 1064, waarin de koning wel optreedt, blijkt volgens Harenberg niet te zijn gebaseerd op een originele oorkonde maar op een bedachte constructie om de reeks *falsa* een geloofwaardiger context te geven.⁶⁷³

De Zutphense afvalkuilen uit de 11^e eeuw wijzen er echter op dat zeker met bezoek van een grote groep mensen rekening gehouden moet worden en dat daarvoor de ingrediënten van het *servitium regis* zijn ingezet (zie hoofdstuk 10). Dit kan wijzen op koningsbezoek, maar ook op het bezoek van een andere heer, zoals de bisschop.

Zou de Zutphense paltsaula een bisschoppelijke aula kunnen zijn? De relatie van de aula met het kapittel (Walburga) op het 13^e-eeuwse kapittelzegel zou daarop kunnen wijzen (zie 12.3.1). Bisschoppen bouwden in de 11^e eeuw grote aula’s die qua omvang niet onderdeden voor de aula’s koninklijke paltsen. Maar er zijn twee argumenten die dat onwaarschijnlijk maken. In de eerste plaats is dat de nabijheid van Deventer, waar een bisschoppalms was, terwijl nu juist de koning in Nijmegen en in Deventer na 1047 een bruikbare eigen palts moest missen. De koning kon natuurlijk altijd gebruik maken van een bisschoppelijke residentie, maar daar kwam dan in elk geval Zutphen bij. Een tweede argument dat tegen een bisschoppalms pleit, is het portaal met balkon of middenrisaliet.

⁶⁷³ Harenberg 2003, 1064.12.31 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

Dat element lijkt bij de bisschospaltsen in Utrecht, Deventer en Paderborn te ontbreken. Daar moet wel de kanttekening bij geplaatst worden dat van deze bisschoppelijke aula's de plattegronden niet geheel bekend zijn. Ze worden zonder uitgebouwd portaal gereconstrueerd. Het uitgebouwde portaal is wel een opvallend kenmerk bij de plattegronden van de 11^e-eeuwse koninklijke aula's, net als bij de aula's van de hertogen en landgraven in de latere 12^e eeuw. Dit zou dan moeten wijzen op een verschil in de ceremonie, de wijze waarop de koning en de bisschop zich toonden aan het volk. De landgraven imiteerden als opkomende territoriale vorsten de koning door de bouw van uitgebouwde portalen. De argumenten voor de identificatie van de Zutphense aula als koninklijke aula, gebouwd door de Utrechtse bisschop Bernold, lijken hiermee het sterkst. Maar het kan niet worden uitgesloten dat het om een bisschoppelijke aula gaat. Maar vermoedelijk heeft de Zutphense residentie als koningspalts (eventueel bisschospalts) maar kort gefunctioneerd, hooguit een halve eeuw. Na 1100 verloor de bisschop in toenemende mate zijn greep op het Zutphense graafschap door de machtsontplooiing van de Zutphense graven.

13.4 De kerken van Warnsveld en Zutphen onder Utrechts gezag

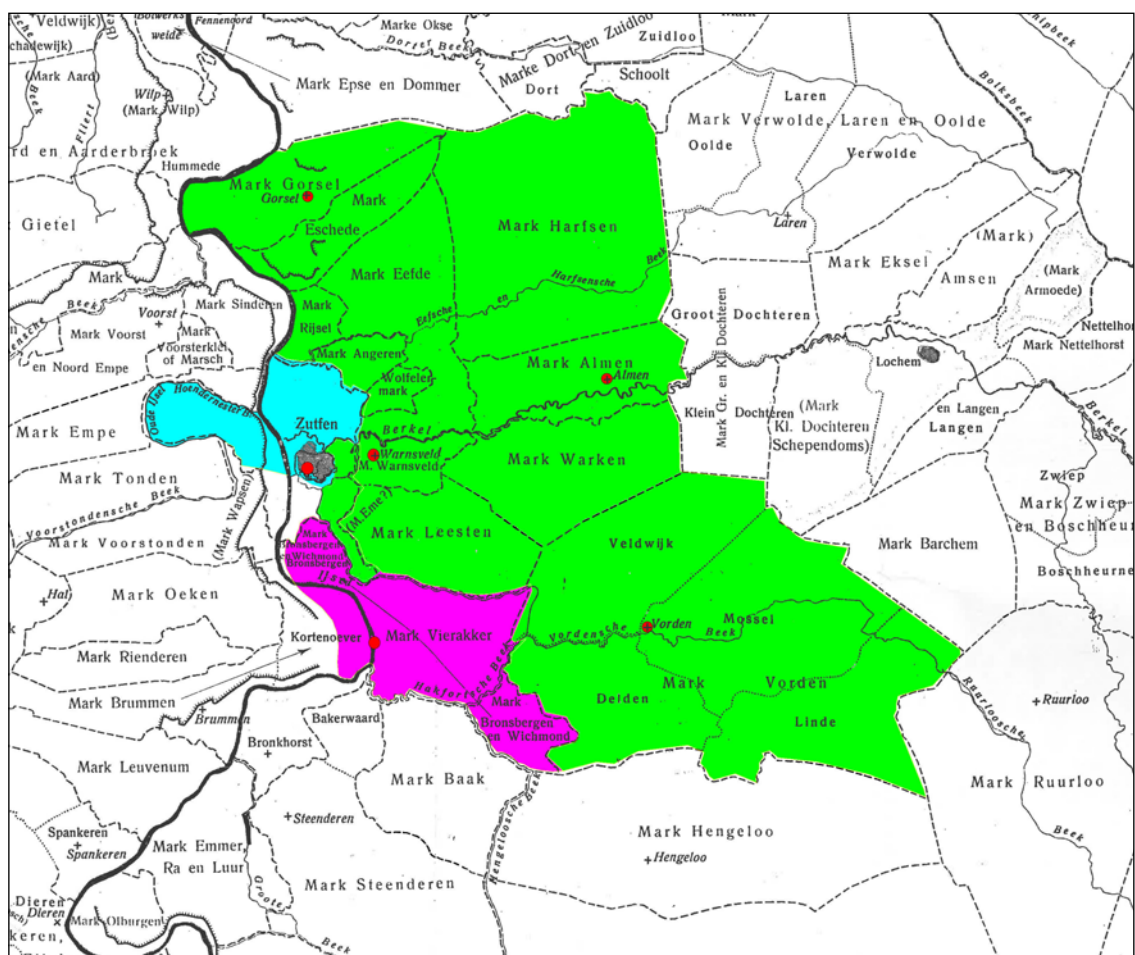
De bisschop liet zich mogelijk ook op een andere manier in het nieuwe graafschap gelden. Hij bezat enkele kilometers ten oosten van het *oppidum* Zutphen een parochiekerk te Warnsveld met een omvangrijk kerspel.⁶⁷⁴ Dit kerspel vormde het hart van het grafelijke gebied. Dat de Warnsveldse kerk, waarvan de oudste bouwphase uit de 11^e eeuw dateert⁶⁷⁵, een bisschoppelijke eigenkerk was, blijkt uit de wijding van de kerk aan Sint Maarten, bij uitstek een Utrechts patrocinium, en de schenking van de Warnsveldse kerk en de kapel van Vorden in 1121 door de bisschop Godebold aan het Utrechtse kapittel van Sint Pieter.⁶⁷⁶ De kerk en daarmee ook de plaatsnaam *Warnsveld* worden in deze oorkonde voor het eerst genoemd. Het pas relatief laat opduiken van een vermelding van een kerk, die als oerparochie van een reeks dochterparochies bekend staat, is opvallend. Temeer omdat in de directe nabijheid al twee kerken lagen. In de eerste plaats was dat twee kilometer westelijker de Zutphense kerk in de ringwalburg. Men mag veronderstellen dat deze parochiekerk in de 10^e eeuw nog een eigenkerk was van de Hamalandse graven. Slechts vier kilometer zuidelijker lag een reeds in de late 8^e eeuw door de missionaris Liudger gestichte kerk: de Sint-Salvatorkerk te Wichmond.

Alhoewel een eerdere stichting niet is uit te sluiten, kan de Warnsveldse kerk een stichting van bisschop Bernold zijn geweest, die daarmee een Utrechtse parochie in dit gebied creëerde naast -en wellicht gericht tegen- de oude Wichmondse kerk die onder het klooster Werden (bij Essen) viel. Werden behield tot in de 16^e eeuw het patronaatsrecht van de Wichmondse kerk, maar heeft daar tot ver in de 16^e eeuw een conflict over gehad met Utrecht. Als nieuwe landsheer van het graafschap rond Zutphen beoogde Bernold met de stichting van de Warnsveldse eigenkerk 'vreemde' invloeden in zijn landsheerlijke territoria te marginaliseren. De Zutphense 'burg'kerk was inmiddels tot

⁶⁷⁴ Groothedde 2006c, 25-28.

⁶⁷⁵ Bloemink 2006, 31-36.

⁶⁷⁶ Sloet 1872-1876, Reg.nr. 236.

13.14: De vermoedelijke omvang van de parochie Warnsveld in de 11^e eeuw (groen). De laatmiddeleeuwse dochterkerken Vorden (in 1121 een kapel), Gorssel en Almen zijn als rode punten aangegeven. In paars de parochie Wichmond met de Wichmondse kerklocatie aan/in de IJssel. In lichtblauw het gebied dat bij het 'domein' Zutphen hoorde en binnen de ringwalburg een eigen parochiekerk had. Als basis dient de kaart van de marken in Gelderland, blad 15 van Martens van Sevenhoven (1925).

kapittel omgevormd. De stichting van de Warnsveldse parochie zou passen in het streven van de bisschop om vastere grip te krijgen op zowel de wereldlijke als geestelijke macht in het gebied. De invloed van het klooster Werden via de Wichmondse kerk werd zo veel mogelijk ingeperkt en gemarginaliseerd door de Utrechtse parochie. De Warnsveldse kerk werd gesticht op het westelijke puntje van een hoog gelegen gebied met de veldnaam 'Warnsveld' dat tot dan toe (en feitelijk tot in de 17^e eeuw) onder de buurschap Leesten viel. De kerk lag strategisch aan de doorgaande weg van Zutphen naar Lochem en nabij de Berkel die parallel aan deze weg naar Zutphen stroomde. Onder de Warnsveldse oerparochie vielen de kerken en kapellen in Gorssel, Almen en Vorden. Het oude Wichmond daarentegen kende geen dochterkerken en nam in de late middeleeuwen in belang af. De laatmiddeleeuwse kerk verdween in 1582 in de IJssel. Daarmee verdween ook de 'Werdense' parochie Wichmond. In Vierakker werd nog wel een kapel gebouwd, maar inmiddels was de Reformatie in dit gebied een feit.⁶⁷⁷ Rondom de Warnsveldse parochie lagen de in de 11^e eeuw reeds bestaande oerparochies van Lochem, Hall, Voorst en Wilp die grotendeels

⁶⁷⁷ De kapel werd bediend door de predikant van Warnsveld.

binnen de grenzen van het graafschappelijk territorium lagen.

Tenslotte kon bisschop Bernold in Zutphen over een vermoedelijk reeds bestaand kapittel beschikken dat mogelijk door zijn voorganger Adelbold was gesticht (zie 8.4.3). De kapittelkerk wordt op grond van de diplomatische analyse van de *Zutphense falsa* door Harenberg als een eigenkerk van de bisschop beschouwd.⁶⁷⁸ Ook Post bestempelde de Zutphense kerk al als eigenkerk van de bisschop⁶⁷⁹, op grond van het gegeven dat de bisschop in het *falsum* van 1059 de novale tienden rechtstreeks aan het kapittel schonk, zonder tussenkomst van de graaf. Even verderop besloot hij toch tot een eigenkerk van de Zutphense graaf, wanneer hij de in de *falsa* nadrukkelijke rol van de graaf als doorslaggevend beschouwd.⁶⁸⁰ Sinds het werk van Post nam het vermoeden dat de Zutphense kerk van oorsprong toch een bisschoppelijke eigenkerk was, alleen maar toe (o.a. De Vries⁶⁸¹ en Bastemeijer⁶⁸²). Met de analyse van de *falsa* door Harenberg is het usurpatieproces van de kerk en haar goederen door de Gelderse graven grondig ontleed. In de 13^e eeuw was de Zutphense kerk een grafelijke eigenkerk! Dat was een betrekkelijk laat fenomeen, aangezien de verzelfstandiging van de kapittels en die van de proosten ten opzichte van de kerkheer in het Utrechtse diocees in de 11^e en 12^e eeuw al in volle gang was.⁶⁸³ Toch konden de Gelderse graven met een eigenkerk beschikken over de rijke goederen en inkomsten van de Zutphense kerk. De aan het kapittel geschonken goederen konden immers altijd worden gevorderd of vervreemd door de kerkheer en hij kon er testamentair over beschikken. Inkomsten konden door de kerkheer worden toegeëigend ter compensatie van de onkosten die hij had aan het onderhoud van de kerk. Schenkingen aan de kerk moesten aan de kerkheer gericht zijn. Kortom, een eigenkerk was een goede bron van inkomsten en een goede ‘vastgoedbelegging’.

13.5 De graven van Zutphen en hun burg

Als we de diplomatische analyse van Harenberg volgen tegen de achtergrond van de oorkonde van 1046, dan kan het niet anders of de heren, later graven, van Zutphen waren voogden van het Utrechtse kapittel te Zutphen en hadden zij als heer en graaf een leenband met de bisschop. Het grafelijke ambt en de voogdij over het kapittel legden de graaf zeker geen windeieren. Kwamen in principe alle inkomsten van de kerk en het graafschap ten goede van de bisschop, de graaf kon rekenen op een aanzienlijk deel ervan in ruil voor zijn bestuurlijke, gerechtelijke en militaire diensten voor zijn leenheer. Mogelijk was er sprake van een dienstleen teneinde de graaf een goede economische bestaansbasis te verschaffen en een passend onderkomen (i.e. een hofgebouw in het *oppidum* Zutphen) te geven. De associatie van Godschalk van Zutphen in het *falsum* van 1059 als ‘heer’ van het *oppidum* Zutphen zal op deze positie als leenman van de burcht gebaseerd zijn. Het paltscomplex omvatte aldus een koninklijke (eventueel bisschoppelijke) aula, een Utrechts kapittel en een grafelijk hof. De heer/graf van Zutphen was een wereldlijk voogd die de burcht (*‘oppidum’*) bestuurde, de grafelijke functie bekleedde en recht sprak over de horigen van de kerk.

678 Harenberg 2003.

679 Post 1928, 97.

680 Ibidem, 98.

681 De Vries 1960, 64-66, 69-108.

682 Bastemeijer 1997.

683 Post 1928, 73-136, specifiek 95.

De functie van graaf 'van Zutphen' wordt weliswaar pas in een originele oorkonde uit 1101 vermeld, maar de grafelijkheid kan in de 11^e eeuw al aan het bisschoppelijke graafschap verbonden zijn geweest. Ze oefenden binnen het Utrechtse diocesis ook grafelijke ambten uit in Twente en later in enige Friese graafschappen. De heren en graven van Zutphen hebben door hun positie in Zutphen hun machtspositie zeker verstevigd. Die machtspositie was niet alleen gebaseerd op de grafelijke ambten maar vooral ook op economische, sociale, strategische en religieuze factoren.⁶⁸⁴

De graven hebben nadrukkelijk hun bezittingen ingezet om hun relatie met het kapittel te Zutphen te verstevigen, zoals zij dat ook deden met andere kerken en kloosters elders waar zij bij de stichting of als voogd betrokken waren.⁶⁸⁵ Het grafelijke ambt en de voogdij over het Zutphense kapittel, het Mariakapittel te Utrecht, alsmede de voogdij over de goederen van de abdij Corvey gaven hen een zekere status en maakten hen economisch sterk. Hun sociale netwerken en relaties met de bisschop, de koning en de rijksaristocratie (huwelijkspolitiek) zorgden voor een machtsbasis die anders voortdurend omstreden en instabiel was. Godschalk heeft door zijn huwelijk met Adelheid, die van Ottoons, Ez-zoons en Conradijns bloed was, een stevige positie onder de rijksadel verworven. Graaf Otto 'de Rijke' vereeuwigde zijn machtspositie in Zutphen door zich als bouwer en voogd van de Sint-Walburgiskerk samen met zijn vrouw Judith in die kerk te laten begraven. Het graf van 'de graaf van Zutphen', dat tot in de 18^e eeuw zichtbaar was in de kerk, werd een *lieu de memoire* voor de Gelderse graven en de stad Zutphen. Het gebeente van Sint Justus, dat mogelijk in de 11^e eeuw door graaf Otto naar Zutphen was gehaald, verleende de burcht, de kerk en zeker ook de graaf status en aanzien. De verering van Walburga, de relieken van Sint Justus en het graf van graaf Otto waren voor de latere graven een legitimatie van hun machtspositie over de kerk. De duurzame verankering van hun status in de overlevering vond ook zijn neerslag in de vermeldingen van de graven en hun familieleden in de necrologia van de abdijen Abdinghof te Paderborn, Borg-horst, Gorze en Echternach.⁶⁸⁶

De graven ontleenden hun machtspositie ook aan de aanwezige architectuur en de daaraan verbonden kerkelijke en wereldlijke functies. De sociale en politieke netwerken konden bij een bezoek van de koning of de bisschop worden vergroot. Omgekeerd zien we de Zutphense graven ook als getuigen optreden in koningsoorkonden, opgemaakt elders in het Rijk. Het bewijst dat zij volop deel uitmaakten van het netwerk van de rijksadel. De graven bouwden letterlijk voort op de paltsaula en de kerk en maakten van Zutphen na 1100 een aanzienlijke burcht met prestigieuze gebouwen en verdedigingswerken.

Het grafelijke ambt volgde de dynastieke lijn, zoals dat gebruikelijk was, en de bisschop kon hier maar beperkt invloed op uitoefenen. Het grafelijke ambt was overerfbaar. Ambtsuitlegging kon volgens het rijksrecht slechts op grond van een uitspraak van een rechtskring van gelijken, i.e. graven. Dat werkte in toenemende mate een vertroebeling van de leenband in de hand en de gewijzigde machtsverhouding tussen de rijksbisschoppen, de koning en de graven in de

684 Bijsterveld (in druk) en lezing A.J.A. Bijsterveld 2 april 2012 te Maastricht: Aristocratische begraafplaatsen in de Maasvallei in de Volle Middeleeuwen (900-1200).

685 O.a. Balzer 2010, 275, 382-392.

686 O.a. Verdonk 1987, 6 en 7.

12^e eeuw verslechterde de situatie alleen maar meer voor de bisschoppelijke leenheer.

De vorstelijke palts van Zutphen functioneerde in de 12^e eeuw niet meer als zodanig. Anders dan Nijmegen en Utrecht en diverse andere paltsen werd Zutphen door de korte gebruikperiode geen *lieu de memoire* van de Duitse vorsten. Het oude gebouw zou rond 1200 door de nieuwe stadsheer, graaf Otto van Gelre, worden gerenoveerd, om er vervolgens, naar de mode van die tijd, als landsheerlijk vorst zelf te resideren. Dit Gelderse gebruik van het gebouw als gravenhof werd voor hertog Adolf rond 1470 wel een reden om de plek als *lieu de memoire* te renoveren als voorvaderlijke residentie.

13.6 Onopgeloste vragen en aanzet tot verder onderzoek

Deze studie heeft de archeologische verschijningsvorm van het machtcentrum Zutphen van de Karolingische tijd tot in het begin van de 13^e eeuw in kaart gebracht. In de 11^e en 12^e eeuw stond er een indrukwekkend paleiscomplex naast een kapittelkerk op en rond het plein 's-Gravenhof. Het geheel was voorzien van meerdere geledingen van versterkingen. Het geheel vertoonde alle fysieke en functionele kenmerken van een paltscomplex. De interpretatie van dit gebouwencomplex lijkt, op grond van vergelijkingen met koningspaltsen, bisschoppelijke paltsen en adellijke burchten, richting een koningspalts te gaan. Hiermee heeft het zonder twijfel de meeste fysieke verwantschap, al moet niet worden uitgesloten dat het om een bisschoppalms gaat. In adellijke burchten komen dergelijke grote aula's, met uitzondering van Ename, tot de (latere) 12^e eeuw niet voor.

Getracht is vervolgens om op grond van historisch bronnenmateriaal het kandidatenveld van potentiële opdrachtgevers te verkennen. Daarbij is een hypothese naar voren gebracht die de interpretatie van een koningspalts ondersteunt. De bronnenschaarste speelt hierbij echter parten. Koningsbezoeken in Zutphen zijn niet overgeleverd en de veel oudere burg Zutphen, een ringwalburg uit de laat-Karolingische tijd, was een machtcentrum van de Hamalandse graven die in en om de nederzetting ongetwijfeld een sterke allodiale positie moeten hebben gehad. Dat geldt ook voor de latere graven van Zutphen, die op welke wijze dan ook in de voetsporen zijn getreden van de Hamalandse graven. De reeks bronnen, die bekend staat als de *Zutphense Falsa*, maken de kwestie er niet eenvoudiger op. Hierin kan het bestaan van zowel oorspronkelijke allodiale goederen als koningsgoederen worden beargumenteerd. Nadere studie is op dit punt absoluut gewenst. Was er in de Karolingische en Ottoonse tijd veel koningsgoed in Noord-Hamaland? Hoe was de verhouding van allodiaal bezit en koningsgoed in en om Zutphen? En hoe ontwikkelde zich de relatie van de graaf, die zich tevens als allodiaal heer manifesteerde, met de leenheer de bisschop van Utrecht in de 11^e en de eerste helft van de 12^e eeuw?

De kwestie van de stichting van het kapittel en de bouw van de romaanse Sint-Walburgiskerk is ook nog niet opgelost. Ik heb kanttekeningen geplaatst bij de heersende opvattingen die wijzen op een 'Bernoldkerk' te Zutphen. Het kapittel kan ouder zijn en de nog bestaande resten van de romaanse kerk juist jonger. Alhoewel de *Zutphense Falsa* het tegenovergestelde doen vermoeden, was de kapittelkerk waarschijnlijk in de 11^e en 12^e eeuw geen eigenkerk van de graaf maar een in de 11^e eeuw gesticht Utrechts kapittel. De oudere parochiekerk kan

wel teruggaan op een eigenkerk in de Hamalandse burg en wellicht moeten hier, en/of ten tijde van de stichting van het kapittel de wortels van de conflicten tussen de graaf en de bisschop in de het *falsum* van 1059* gezocht worden. Als Utrechts kapittel blijft het merkwaardig dat de Zutphense kerk nooit een aarts-diaconale status heeft verworven, zoals de overige Utrechtse kapittels. Ook hier is verder onderzoek gewenst.

Dat geldt ook voor nader bouwhistorisch onderzoek naar de oudste bouwfases van de kerk om de door anderen en de door mij voorgestelde hypothesen over de bouwfasering en -datering te toetsen. Archeologisch onderzoek heeft in de kerk feitelijk nooit plaatsgevonden, afgezien van de opgraving van de crypte in 1911. De resten van oudere voorgangers, waarschijnlijk daterend vanaf de Karolingische tijd, liggen nog onder de kerkvloer verscholen.

Deze studie heeft zich slechts zijdelings beziggehouden met de oudste fasen van de nederzetting Zutphen in de laat-Romeinse en Merovingische tijd. Naar het karakter van die nederzetting moet nog meer onderzoek gedaan worden. Was de nederzetting permanent bewoond? Was het karakter vooral agrarisch? Was er toen al een zetel van een machthebber? Was het een centrale rechtplaats?

Ook over de archeologie van het paltscomplex is nog niet het laatste gezegd. De datering van het tufstenen hoofdgebouw is nog altijd gebaseerd op vooral keramiek uit de insteek van de westbouw. Alhoewel het gebied op en rond het plein 's-Gravenhof een archeologisch rijksmonument is, moet in de toekomst elke mogelijkheid worden benut om met betere methoden en technieken de bouw van de tufstenen paltsaula te dateren. Men denke hierbij op dit moment aan de mogelijkheden die de OSL-datering biedt om de bouw van de nog in de grond aanwezige muren te dateren.

Verder zijn er in de onderste vlakken van Renauds pleinopgraving uit 1946 nog sporen aanwezig van de houten zaalgebouwen. Ook hier kunnen OSL- en C14-dateringen de bouwfases mogelijk scherper stellen. De veronderstelde bijgebouwen van de aula, die zich aan de noordwestzijde moeten bevinden, liggen nog verborgen onder de tuinen van Huize van de Kastele en de Hof van Heeckeren.

In algemenere zin zou ik een lans willen breken voor het onderzoek naar paltscomplexen in Nederland in het algemeen. Het thema heeft in ons land onterecht weinig aandacht gekregen. Dat zal mede te wijten zijn aan het feit dat het onderwerp 'te Duits' is en slecht past in ons nationaal bewustzijn. De gebeurtenissen in de 20ste eeuw heeft de ontkennen dat we iets met de 'Duitse geschiedenis' van doen hebben alleen maar versterkt. De Nederlandse geschiedenis wordt vooral benaderd vanuit de provinciale wortels, die uiteindelijk hebben geleid tot de onafhankelijke Republiek der Verenigde Nederlanden. Wie de canon van de Nederlandse geschiedenis bekijkt, constateert al snel dat het Holland-centrisme en het finalistisch benaderen van onze middeleeuwse historie richting de Gouden Eeuw en de economisch machtige Randstad nog altijd aanwezig is. De al vanaf de slag bij Vlaardingen (1018) opstandige Hollandse graven werden als rolmodel beschouwd voor ons vrijgevochten land. Floris V is de grote man van de middeleeuwen, niet een van de hertogen van Brabant, de graven/hertogen van Gelre, laat staan de graven Godschalk en Otto van Zutphen.

Met de voortschrijdende eenwording van Europa lijkt het nationalisme alleen

maar toe te nemen terwijl nu juist de gelegenheid is om de onontdekte rijkdom van ons land als Europese *lieu de memoire* te ontsluiten. Maar liefst zeven (niet-Nederlandse) vorsten van Europees statuut zijn op Nederlands grondgebied gestorven en begraven: keizer Zwentibold, de laatste Karolingische heerser over het West- en Oost-Frankische Rijk, in Susteren (899); keizerin Theofanu te Nijmegen (991, hart en ingewanden mogelijk begraven in de door Otto II voor haar gebouwde Nicolaaskapel); Karel van Nederlotharingen (992) in de crypte van de Sint-Servaaskerk te Maastricht; keizer Koenraad II te Utrecht (1039, hart en ingewanden begraven in de Dom); keizer Hendrik V te Utrecht (1125, hart en ingewanden begraven in de Dom); roomskoning Willem II (1256), in 1282 begraven in de abdij van Middelburg en tot slot de in 1918 naar Nederland gevluchte laatste Duitse keizer Wilhelm II, in 1941 begraven te Doorn.⁶⁸⁷

In 870 werd met het Verdrag van Meerssen het fundament gelegd voor het West- en Oost-Frankische rijk, respectievelijk Frankrijk en Duitsland. In kasteel Amerongen eindigde met de troonsafstand van keizer Wilhelm II op 28 november 1918 het (tweede) Duitse keizerrijk.

De ‘Nederlandse’ paltsen en de herinneringsplaatsen van de genoemde politieke gebeurtenissen en gestorven en begraven vorsten zijn geen relictten van de historie van onze oosterburen maar het is het erfgoed van een gedeeld Europees verleden.

Voor het paltsenonderzoek was de bovengenoemde keizer Wilhelm II ook van grote betekenis. Hij stichtte in 1911 het Kaiser-Wilhelm-Instituut ter bevordering van de wetenschap. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg dit instituut de naam Max-Planck-Instituut, waar ook het Duitse paltsenonderzoek is ondergebracht (zie 3.2). In Nederland ontbreekt, zoals gezegd, een dergelijke samenhangende aanpak. De stand van kennis over de vroeg- en volmiddeleeuwse residenties van de koningen, bisschoppen en de aristocratie is in ons land nog ronduit slecht. In de nationale onderzoeksagenda (NOaA) en in lokale/regionale onderzoeksagenda’s van Nijmegen, Utrecht, Deventer, Maastricht, Tiel, Oldenzaal, Groningen en tal van plaatsen waar de adel steunpunten had (onder meer Cuijk, Geldermalsen, Sint-Oedenrode, Vlaardingen, Rijnsburg) verdient het thema absoluut de volle aandacht, waarbij de nationale grenzen geen belemmering mogen vormen om dit erfgoed op zijn waarde te schatten.

Een speciaal pleidooi zou ik willen houden voor de hernieuwde uitwerking van de opgravingen op de bisschopshof te Deventer. De interpretatie en fasering van de gebouwen, waarvoor in deze studie nieuwe hypothesen zijn geformuleerd, zijn noodzakelijk om de status van de koninklijke en bisschoppelijke residentie Deventer (en Zutphen) te begrijpen. Dit geldt in zekere zin ook voor de proosdijcomplexen van Deventer en Zutphen. De proosdij te Zutphen, een deels tufstenen gebouw, is in deze studie niet behandeld omdat hier nooit bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd.

De discussie ‘Zutphen’ is met dit onderzoek absoluut niet gesloten. Ik hoop echter een waardevolle bijdrage aan dit boeiende debat te hebben geleverd.

⁶⁸⁷ Tekenend voor de Nederlandse desinteresse in de Europese geschiedenis is de dreigende sluiting van museumkasteel Doorn als gevolg van de intrekking van de rijkssubsidie.

13.15: Vorstelijk bezoek op het plein 's-Gravenhof op 12 augustus 1897. De 17-jarige koningin Wilhelmina bracht met haar moeder koningin-regentes Emma een bezoek aan Zutphen ter ere van de voltooiing van de restauratie van het Mariaportaal. De vorstinnen gaan op de voorgrond de kerk in.

13.16: Bezoek van koningin Wilhelmina aan Zutphen in 1925. Bij gebrek aan een vorstelijk onderkomen werd op het plein 's-Gravenhof een baldakijn opgericht waar de vorstin plaats kon nemen op een troon. De stad is veelvuldig bezocht door Oranjevorsten en telkens speelde het plein, waar ooit de vorstelijke aula stond, een belangrijke rol in de ontvangst- en huldigingsceremonie. Het laatst gebeurde dat op 30 april 1998 tijdens het bezoek van koningin Beatrix aan Zutphen op Koninginnedag.